

DİYARIBAKIR ULUCAMI MİMARİ MANZUMESİ

Mahmut AKOK

Ulucami Mimari Manzumesi durumu plânına genel bir bakış (Planj 1)

Bugün Diyarbakır Ulucami Mimarî Manzumesinden, ayakta duran parçalar, iki cami, iki medrese, iki maksure ile, abdest alma tesislerinden ibarettir.

Bütün bu manzumenin genel durum plânına bir göz atacak olursak, manzumedeki ana bina olarak kurulmuş olan cami ile kuzey yönündeki, etrafı revaklı ve maksureli geniş avlu, bu heyetin en eski yapılarından. Bu binanın, kuzey ve batı taraflarına çeşitli zamanlarda, çeşitli binalar kurularak, manzume genişletilmiştir.

Ulucami ve çevresini kaplayan ve saran bina ve tesisler arasında öyle boşluklar bulunmaktadır ki, bu yerlerde de birtakım ve manzume ile ilgili yapıların, vaktiyle bulunabilecekleri düşünülebilir. Nitekim 1962 yılında Vakıflar İdaresince Zenciriye Medresesi'nin doğusunda yapılan toprak temizlemesi sırasında, menzihaneye benzer bazı bina kalıntılarının parçaları görülmüştür.

Ulucaminin kuzeyindeki geniş avlusunun doğu, kuzey ve batısında olmak üzere üç girişi vardır. Bu kapılardan doğuda olanı, şehrin Ticaret Meydanına açılan esas kapılarından biridir. Buranın önündeki meydan zamanla yükselmiş olduğundan cami avlusu ile burası arasında bir metreye yakın yükseklik farkı olmuştur.

Kuzey taraftaki giriş yeri bugün için ikinci derecede bir durum göstermektedir. Bu kapıdan avluya uzunca bir aralık ile ulaşılır. Bu kısmın etrafı, Mesudiye Medresesi arka kısımları, Şafiiler Camii yan duvarı ve abdestlik tesisleriyle çevrilmiştir. Yakın zamanlarda yapılmış abdest alma depo ve musluklarıyla de büsbütün darlaştırılmıştır.

Batı taraftaki geçit de, buradaki revaklarla, Hanifiler Camii binasının bir köşesinde bulunmaktadır. Bu kapıdan Zenciriye Medresesine ulaşan dar sokağa çıkıldığı gibi, caminin batı duvarı dibinde bulunan dar aralığa da ulaşılır. Ulucaminin bu cihetinde, gerek avluya bitişik ve gerek Zenciriye karşısında manzume ile ilgili bazı yapıların bulunması ihtimali, her vakit düşünülebilir.

Diğer taraftan, Mesudiye Medresesinin doğu kısmının, sağır duvarlar halinde girintili ve çıkıntılı oluşu, esas giriş kısmındaki, altlı üstlü binanın bu tarafa doğru uzadığını, kabul etmeğe bizi zorlamaktadır.

Mesudiye giriş kısmının iki tarafında da modern yapılar yer almıştır.

Bu yerlerde de medresenin bazı kısımlarının bulunması gerekmektedir.

16. Yüzyılda ilâve edilmiş olan Şafiiler Camii ile, çok yakın çağlarda genişletilmiş olan abdestlik binaları ye-

rinde de, manzumenin başka hizmetlere yarar binalarının bulunduğunu her vakit düşünebiliriz.

Genel durum plânında bugün görülen camiler, medreseler kuruluşları itibariyle, birbirlerine uygunluk göstermektedirler. Avlu kısmının batı revak ve maksurelerinin oturtuluşu, cami istikametine nazaran tam (90) derece olmayıp bir miktar doğuya doğru kapalı, dar açıda yapılmış bulunmaktadır.

Ulucami Mimarî Manzumesinin genel tanzimi, bugün Hanefiler Camii denilen binanın kitlesine uyularak kurulmuştur. Minare kitlesi de, ana bina ile birlikte kurulmuş ve yine onunla birlikte onarımlar geçirmiştir.

Geniş avlu ortasındaki şadırvan, namazgâh ve açık havuz sonradan buraya ilâve edilmiş durumdadırlar. Şafiiler Camii ile, Mesudiye Medresesinin birbirlerine yaklaştığı avlu kısmı revakları üstünde, basit bir oda halinde olan meşruta binası sonradan kurulmuştur.

Bu da, 1964 onarımlarıyla tamamen kaldırılmış ve 16. Yüzyıldaki durumuna getirilmiştir.

DIYARBAKIR ULUCAMİNİN PLÂN DURUMU :

Manzumenin diğer binaları hariç yalnız cami plânının incelenmesinden çıkarılacak anlam, şöyledir; Diyarbakır Ulucami, eski şeklini oldukça muhafaza eden bir bina gibi durmaktadır. (Bkz. Plân 2).

Aşağıdaki yazılarımızda da açıklayacağımız veçhile, ilk kuruluş binası, camiin kapalı kısmı (Haremi)¹ ile, ku-

zey taraftaki, üç yanı revaklar ve maksurelerle çevrili bir avlu kısmıdır.

Plân kuruluşunun bu şekliyle, Diyarbakır Ulucamii, Şam'daki Ümmeyye Camiinin kuruluş tipine uyarlık göstermektedir.

Bugün, eski avludan ancak, Doğu ve Batıdaki iki katlı, altları revaklı, üstleri maksureli, olanlar az çok eski şekillerinde durmakta iseler de, kuzey tarafta olması lâzım gelen, revak ve maksurelerden ancak, dokuz tane direk ve üstlerindeki kemerler, harap bir durumda bulunmaktadır. Bu Kuzey tarafın bir kısmına 16. Yüzyılda Şafii mezhebi salık ve abitleri için ufak çapta bir cami binası yerleştirilmiştir.

Geniş avlunun orta kısmının ilk şeklinde ne gibi tesislerin bulunduğu, bugünkü durumdan anlaşılacakla beraber, bugün orta kısmında yer alan, 18. Yüzyıl yapısı bir şadırvan ile, bir namazgâh (aynı zamanda müezzin mahfeli) ve geniş bir de havuz yer almış bulunmaktadır.

Şimdi gerek kapalı cami kısmını ve gerek avlu etrafı ve içindeki yapı tesislerini plân özellikleri ve yapı kuruluşlarını ayrı ayrı inceleyelim:

Harim kısmı : (Bkz. Rölöve Plân 2).

Diyarbakır Ulucamiinin ilk kuruluş şekline yakın durumda olan kapalı ibadet mekânı, ortalama, 72 m. boy ve 16 m. eninde olmak üzere 1152 m² lik bir alan kaplamaktadır. Mihrabına göre enlemesine konulmuş dikdörtgen şeklinde bir plân kuruluşundadır. Kible duvarında iki mihrap nişi görülmektedir. Bunlardan biri orta aks'ta olup, en esaslı ve büyüğüdür (Resim: 1, 2). Diğer sol tarafta yer alır ve sade yapıdadır. Camiin kapalı mekânı, biri ortada, olmak, üçerde sağ ve solda bulunmak üzere, beş nefe bölünmüştür. Orta nef, etrafı çeşitli açıklıktaki direk ve kemerler üzerinde, yüksek ta-

1. Birçok sanat yazarları, Bizim harim dediğimize harem deyimini kabul etmişlerdir. Halbuki harem deyimini, Sürye tipi olarak ter-tiplenmiş külliyelerin kapladıkları alanlara toplu olarak söylenilegelmektedir. Biz harim deyimini ile, külliyeler içinde ayrı, olan kapalı mekanları kast ediyoruz.

vanlı bir mekân halindedir. (Bkz. Plânj 3).

Sağ ve sol nefler ise; mihrap duvarına paralel iki sıra kârgir direk ve iki katlı kemerlerle taşınan, ahşap makas kirişli dam örtülerine sahip mekânlar halindedirler. (Bkz. Plânj 4).

Sağ mekânın kible duvarı ortasına yakın açılmış bir kapı ile, Güney tarafa doğru bina kitlesinden çıkıntı teşkil eden minareye geçilir. Batıya doğru uzanan bu kısmın güney duvarında, altlı ve üstlü üç pencere yer almaktadır. Minareden sonra, kuzeye uzanan duvar yüzlerinde de, üst seviyelerde çeşitli ölçüde pencereler bulunmaktadır. (Resim 3).

Mihraba karşı kuzey taraf duvarın iç kısmında ve ortasının genişliğince yer almış ve H. 1126 tarihinde yapılmış bir ahşap müezzin mahfeli bulunduğu gibi (Resim 4-5), bu kısım duvarı da, altları kapı şeklinde ve üstleri pencereci biçimde, orta avluya bağlanmaktadır. Geniş açıklıkta olan bu pencere tesislerinden bugün dört tanesi, kapı şeklinde kullanılıp, diğerlerinin yüz kısımlarına örülmüş parapet duvarlarıyla, pencere gibi kullanıldığı görülmektedir. (Bkz. Plânj 5).

Kuzey kısmı duvarının avluya bakan yüzünde, altan orta kısımda, bir mihrab ile, üzerinde ahşaptan bir müezzin cumbası (Mukbire)², kurulmuştur. (Resim 6). (Bkz. Plânj 6).

Harcmin kuzey tarafındaki orta boşluğun eni 29 m., boyu 66 m. olan ve ortalama yüzölçüsü 1472 m² yi bulan avlusu da, dikdörtgen plânlıdır. Bu avlunun, doğu ve batı taraflarında yüz itibariyle az çok eski şekillerini muhafaza edebilmiş altları revaklı, üstleri maksureli, tesisler bulunmakta ve kuzey tarafında da, alt revak-

ların 9 sütun ve kemeri ile, arka sahanlığı eski hüviyetini göstermektedir.

Avlu ortasında, kısmen batı tarafa düşmek üzere, sekiz köşe plânlı ve sekiz tane mermer direk üzerine oturtulmuş, ahşap çatı ve saçaklı, sivri külahlı bir şadırvan abdestlik ile (Resim 7), dört köşe plânlı, sekiz mermer direğe bindirilmiş ahşap çatısıyla seki halinde bir namazgâh bulunmaktadır. Namazgâhın da, batı tarafında yine dört köşe plânlı, geniş, açık havuz yer almaktadır. Avlu zemini, revakların altı ve geçit kısımları tamamen geniş ve yassı taşlarla kapalıdır.

Avlunun Kuzey - Batı tarafında ve avluya yakışıklı bir yüzle bağlı, Şafii-ler Camii kitlesi ile bu cihette bir arka geçilen, kuzey tarafın girişi bulunmaktadır.

Revak ve Maksurelerin mimari durumu :

Diyarbakır Ulucamii avlusunu, bugün için üç taraftan çevreleyen revak ve maksurelerden ancak, iki tarafta olanlar tarihi mimarî hüviyetine yakın olarak varlığını muhafaza eder durumda görülmektedir. Avlu kuzey yüzünü tutan revaklı ve maksureli kısım, olması gerekirken 16. Yüzyılda veniş tamir ve tadillerle iki yanı maksureden farklı bir şekle girmiştir.

Kuzey taraftaki, revak ve maksurelerin de, yine yanları tutar şekilde altlı, üstlü olmaları ve aynı yüksekliği kavramaları gereği vardır. Büyük değişmeler daha çok bu kısımda olmuştur. Bu hesaba göre, avlunun böyle, iki katlı revak ve maksurelerle çevrili olması, Diyarbakır Ulucamiine bir özellik verdiği aşikârdır. Ve bu suretle de, gününün klâsik cami anlayışına da uyaktadır.

Tarihi şekline yakın durumda olan Doğu ve Batı maksureleri iki katlı olarak tertiplenmişlerdir.

2. Tahsin Öz, İstanbul Camileri, Ankara 1962, C. I. s. 12

Doğuda bulunan revak ve maksurenin alt katının tam ortasında çarşıya açılan esas girişlerin biri bulunmaktadır. Bu giriş yüksek tonozlu eyvan şeklindedir, avluya da yine bir eyvan biçiminde bağlanır. (Bkz. Plân 6-9), (Resim 8, 9, 10, 11, 12, 13).

Bu kısmın alt katı, avlu seviyesinde revaklar ve çarşı seviyesinde ki eski namaz sekileri, şimdi dükkân, mağaza ve banka holü olarak kullanılan bölmeler şeklinde plânlanmıştır. Bu kısmın üst katı da alttaki kârgir ayaklara uygun kemerler ve tonozlarla avlu yüzündeki revaklara uygun biçimde kolon, silme ve arkatlı olarak tertiplenmiş, namaz sahnaları halinde iken, bugün önlerine cam ve çerçeve geçirilerek Diyarbakır'ın Genel Kitaplığı şeklinde kullanılmaktadır. (Resim 14, 15, 16, 17).

Batı tarafta bulunan revak ve maksure ise; doğudakine nazaran daha değişik bir plân gösterir. Zemin seviyesindeki revaklar, iki yanda ve bir ortada olmak üzere üç geçitli bir şekilde tertipli olduğu ve bunlardan bugün ancak birisinin karşısında kapı bulunduğu, diğer iki geçitin de aynı şekilde vazife göreceği düşünülürse, buraların iç ve dış kısımlarında zamanla değişmelerin yapılmış oldukları akla gelebilmektedir. (Bkz. Plân 10-13), (Resim: 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25).

Bugün batı duvarı dibinde, üst katta çıkan iki serbest (Portafo) merdiven bulunmaktadır. Bunlardan kuzeyde olanı ile, üst kat maksureye, batıda olanı ile de, 18. Yüzyılda yâni (1126 H.) tarihinde yukarı kata kurulmuş olan, Sarı Abdurrahman Paşa kitaplığına çıkılmaktadır. Merdivenlerle üst kat tesisleri bu binaya tamamen yeni ilâvelerdir. Bu kısmın üst kat maksureleri son zamanlarda o derece değişiklikler geçirmiştir ki³, buranın eski şek-

lini bir bakışta anlamak hayli zor olmaktadır. Bu maksurelerin avluya bakan yüzlerindeki eski şekil oldukça muhafaza olunmuştur. (Resim 26-27) (Bkz. Plân 14, 15).

Alt kısım revaklarının dar taraflarından, kuzeyden bir kapı ile Şafiiler Camiine ve Güneyden bir kapı ile de, Hanefiler Camiine girilmektedir. Batı duvarı güney köşesinde de, Zenciriye Medresesine doğru giden bir sokağa açılan kapısı bulunmaktadır.

Yine batı duvarında birtakım kapılar bulunur ki, bunlar da, birtakım depo ve odalara açılırlar.

Batı taraftaki revak ve maksurelerin bugünkü durumuna ve bilhassa cami avlusuna dönük yüzüne bakarak diyebiliriz ki; buralarda da doğuda olduğu gibi, geniş bölme ve teşkilâtlı kısımları bulunuyordu.

Diyarbakır Ulucamii avlusunun, kuzey taraf revaklarına gelince :

Bu kısımda eskiden kalabilen parçalara nazaran kesin hükümlere varmak oldukça güçtür. Yapılan değişiklikler, (H. 575 - 639) senelerinden başlayıp (Mesudiye Medresesi kuruluşundan) 16. Yüzyılda yapılan eklerle de birçok yeni değişikliklere uğratılmıştır. Bize kalırsa; bu kısımda da, diğer tarafa uyacak şekilde, iki katlı, alt kısmı revaklı ve üst kısmı maksureli olabileceği gibi, yüksek bir duvar önünde yalnız bir revak sırası şeklinde de düşünülebilir. (Suriyedeki Ümeyye Camiinde olduğu gibi)⁴, İlerideki yazılarımızda, yapı stil ve malzemesini incelerken de açıklayacağımız gibi, bu kısımdaki revak tanzimi diğer taraflardan oldukça farklı kuruluşadır. Revakların orta kısımları, inşaî ayaklı olmayıp, mermer direk ve zarif kemerlerle tertiplenmiş

3. Basri Konyar, Diyarbakır kitabeleri, 36-38 No. lu resimlere lütfen bakınız.

4. Prof. Suut Kemal Yetkin, İslâm Mimarisi, Ankara 1959, s. 9-16; İslâm Sanat Tarihi, Ankara 1954, s. 17-23.

olduğundan, diğer yüzlerdeki gibi üstte gelecek ağır kat yüksekliklerine dayanacak durumda görülmezler. (Bkz. Plânj 18 - 19), (Resim 28 - 31).

Diyarbakır Ulucamii'nin yapı özelliği ve mimari stili: Kuruluşundan bu yana geçirdiği değişiklikten dolayı, çeşitli yapı kuruluş parçalarından tereküp eden cami yapı heyetini bu yazılarımızla ayrı ayrı tahlil ve mütelâa etmek zorunu karşısında yaz.

Aşağıdaki yazılarımızda, manzume üzerinde bulunan yazıtlar yoluyla da, açıklayacağımız gibi, eserde bugünkü şekli alma, uzun seneler boyu sürüp gitmiş ve hatâ eserin kuruluş devrinde bütün hale getirilmesi için (100) seneye yakın bir zaman geçmiştir.

Bilhassa binanın asırlar boyu geçirdiği arızalar dolayısıyla büyük değişiklikler, caminin harem kısmında olmuştur; bu kısımda en son değişme ve onarımlar, H. 1124 tarihinde yapılmıştır. Bu iç mekânda plân ve kârgir kalın yapı aksamı, eski durumunu az çok muhafaza ediyorsa da, çatı ve dam örtüsü tamamen 18. Yüzyılın yeni anlayışına göre tertiplenmiştir.

Eskiden kalan iç mekân parçalarından anlaşılacağına göre; bu eser, H. 484 - M. 1091 tarihindeki ilk kuruluşu zamanında, Suriye'de bulunan bu nevden eserlere tamamen uygun düşecek tarzda yapılmıştır.

Avlu kısmından, genişçe açıklıktaki arkatlarla serbest olarak orta ve yan neflere ulaşılmakta idi. Cami geniş avlusu ile tam bir bütün halinde bulunuyordu. Orta ve yan nef damlarını taşıyan inşaî ayaklarla kemerler, muntazam kesme taşlarla yapılmışlardır. Yan neflerin orta duvarının alt kemerleri üstünde, tavan ve çatıyı yükselten ikinci sıra kemer açıklıkları bulunur. Bunların yüzleri kalın sıva tabakalarıyla kaplı buldukların-

dan inşa malzemesinin ne cinsten oldukları tarafınızdan bütün açıklığı ile görülememiştir. Alttakiler gibi taş kârgir olmayıp, tuğal örgülü kârgir olmaları gerektir. Kemer açıklıklarını birbirine bağlayan eski ahşap kergi ve süslü çatıklarından birşey kalmamıştır. (H. 1124) onarımları bunarı kaldırmış olmalıdır.

Mihrap tarafı ile kuzey ve güney duvarlarında çeşitli onarımların etkisi ile ortaya gelmiş çeşitlikler, bir bakışta göze çarpar, mihrabın sağ taraf nefi ile, sol tarafı birbirlerinden tamamen ayrı kuruluşundadırlar (Resim 3, 11, 13).

Dış yüz itibariyle sağ taraf, dışa doğru payandalı ve pencere kenarları kârgir çevrilidir. Diğer taraf ise, top- rak içindeki kısımlar kalın moloz duvar şeklinde olup, üst tarafları ise, sade kemerli sıra pencereler halinde, bir çeşit sıralı moloz duvar örgüsü tarzındadır. Yan duvarlarda, moloz taştan olup, iç neflerinin bölücü duvarlarına mesnetlik edecek şekilde, destek ayaklarına maliktirler. İçten kalın bir harçla sıvalı, dıştan da taş araları harçla derzlidir.

Cami haremını avlu kısmından ayırt eden duvar ise, içten sıvalı ve dıştan iki renkli kesme taşlarla kaplıdır⁵. Avluya bakan yüzü taş kaplama, işçiliği (H. 935) tarihinde ve Osmanlı hükümdarlarından Kanunî Süleyman zamanında yapılmış olan, Şafii mezhebi abitlerine ait caminin yüzüne benzediğinden, bu yüzünde, bu çağda yeniden kurulduğunu zan ve tahmin etmekteyiz. Bu suretle cami harem kısmı diğer yandaki maksurelerin fasatlardan tamamen ayrı duruma sokulmuş olmalıdır.

5. Ulucaminin duvar yüzü taş kaplamalarının bir kısmı siyaha yakın koyu boz renkte ve bazalt cinsindedir, bir kısmı da kırem renkte kumlu kalker cinsindedir. Yazıtlarla, oymalı kısımlar ekseriyetle kalkerlere işlenmiştir.

Bu kısmın avluya bakan yüz duvarında, orta nefin kemerlerini karşılayacak destek çıkıntılarının bulunması (tıpkı Şam'daki Ümeyye ve Selçuktaki İsa Bey camilerinde olduğu gibi) gerek-mekte idi.

Avluya bakan duvarın üst kısımları da, bugünkü gibi alçak olmayıp, üst sıralar, yüksek duvar ve geniş pencereleriyle hem içeriği aydınlatır ve hem de avlunun yan kanatlarını teşkil eden maksureli kısımlarla bir ahenk teşkil etmeleri gerekmekte idi.

Bu yüzden taş kaplama ve örgüsünde de eskilere uymayan bir işçilik ve stil görülmektedir. İki camiın yüz kaplamaları, eski olan yan revaklardan her bakımdan aşikâr bir ayrılık göstermektedir. Harem kısmı içindeki mihrap, kârgir yapıda olup, eski şekline uymaktadır. Minber ise kesme taş yapıdır (Resim 1, 2). Sonradan sıva ve badanalamak suretiyle kısmen şekil değiştirmiştir ve fakat eski şekle uygun düşecek bir eser halindedir.

Harem kısmı dam ve tavanını örten çatısı (H. 1126) tarihinde yenilenmiş olup, soyma yuvarlak çapta ağaçlarla makas tipinde bir çatki ile örtüldür. Orta nefin ve kısmen sol neflerden birinin tahta kaplamalı tavanı varsa da, diğer kısımların kaplamaları eksik bırakılmıştır⁶.

Orta nefin tavan kaplamalarının dış yüzleri, yağlı boyalı ve nakışlıdır. Bu nakışlar, 18. Yüzyıl süslemesi tarzındadır.

Cami haremî içine ve mihrabın karşısına ilâve edilmiş olan mermer sütunlar üzerine oturtulmuş ahşap müezzin mahfeli de, yine bu çağda ve aynı tarz işçilikte bir yapıdır.

Yağlı boyalı nakışları da, aynı üsluptadır (Resim 32). Harem içinin taban döşemeleri kısmen sekiler şeklinde ahşaptır. Bu döşemelerde, sonradan yapılmışlardır. Camiın ilk döşemeleri, geniş ve yassı taşlarla yapılmışlardı. Bazı kısımlarda tuğlalar da bulunuyor.

İç kısmın duvar yüzleri beyaz renkte kireç ile sıvalı ve badanalıdır.

Yapı kuruluşu itibariyle en gösterişli ve anlamlı mimarî kuruluş, Ulu Camiın avlu kısmıdır. Bilhassa iki yan maksureli, yüzler bu konuda önemle üzerinde durulması gereken parçalarıdır.

Bu maksure yüzleri iki katlı olarak monümantal anlamda tertiplenmişlerdir. Bu suretle geniş avluya iç görünüşü itibariyle olgun bir mimarî estetik ifade kazandırmışlardır.

Buradaki fasat tertip tarzı ve stili bu çağ İslâm mimarisinde kabul edilen bir esastan aksetmektedir.

Bu şekilde tanzim edilmiş çok süslü avlu tarzı; klâsik çağ mimarisinde tanıdığımız Palastra ve Atriyunlarından alınabileceği gibi, Roma çağının süslü fasat yaratmaktaki tarzından da alınmış olabilir⁷.

Diyarbakır Ulucami avlusunun yüzlerinde, eskiden kalmış mermer direk, direk kaidesi gibi birkaç basit taş malzemenen başka eski çağ eserlerinden alınmış parçalar yoktur.

Yapının bütün diğer mimarî süs yaratan elemanları, baştanbaşa bu yapı için yeniden ve özel olarak yapılmışlardır.

Avlu çevresinin sağlı sollu iki dar yüzler, az çok birbirlerinin kuruluş şekline benzeseler de, aralarında de-

6. Bu yarım bırakılışı; H-1125 de zuhur eden vebâ hastalığı salgınına bağlayanlar vardır. Bu onarımları yapan usta ve işçilerin Suriyeden geldikleri ve hastalık salgınından korkarak işi yarıda bırakıp gittikleri rivayet edilmektedir.

7. Roma çağı hamamlarının polastraları, ağoraları ile Atina'daki Hadriyan kütüphane binası yüzü ve Antalya'daki üç kapılar örnek olarak gösterilir.

tay ve tertip itibariyle farkları da bulunmaktadır.

Biz bu farkın, zamanla yapılmış onarımlarla da olabileceğini ileri sürüyor ve kabul etmek istiyoruz. Doğu taraftan girildikte, o kısmı avluya bağlayan yüzün alt sıra kemerleri inşai ayaklıdır. Kemerleri iki merkezle sivri kemer tipindedir (Bkz. Plân 12, 13).

Ayaklar ortasında bir fasat süsü mahiyetinde yerleştirilmiş yuvarlak mermer sütunlar konulmuştur. Bunların başları kemer kilit taşları üstü hizalarına kadar yükselmekte ve üst başlarına klâsik çağ yapılarından toplanmış başlıklarla duvardan çıkma plâstr yastıklarına destek olarak yerleştirilmişlerdir. Alt sıra revak kemerlerinden en ortadaki bir nevi eyvan manzarasında ve konsollu kemerlidir. Ve avluya girişi temin eder.

Bu fasatın daha üst kısımları, zemine paralel düşecek şekilde zengin ifadeli silmeli, Küfi üslupta süslü yazı şeritli ve çiçek, yaprak, asma dalı motiflerle bezelidir.

Bilhassa, üst kat tabanı hattında ve revaklar parepetindeki silmeler, geniş bir konsol saçağı hasıl ederler.

Üst katın içe bakan revakları üstünde kenarları konsollu söğelere oturtulmuş taş lento ve bunların da üstünde yarım daire kemerli pencere boşlukları bulunur. Üst kısımda avlu yüzünde yine süs mahiyetinde, direk, direk üstüne gelmek üzere, sütun sıraları kaide ve başlıklarıyla bir cephe nizamı tesis ederler. Sütunların üst başlarında, çıkma plâstrlar ve bir şerit şeklinde uzanan silme saçaklar görülür⁸:

Bu cephenin bütün revak açıklıkları sonradan görülen lüzum üzerine

önlerine duvarlar örmek ve doğrama cam pencereler konulmak yoluyla kapatılmışlardır. Buranın çarşı meydanı tarafına uzanan kısımlarında kendini muhafaza edebilen bir tarafı, geniş kemer ve tonozlu giriş yeridir. Diğer taraflar son yılların Vakıflar Dairesi onarımlarıyla hayli değiştirilmiş, bir kısmına da dükkân ve mağazalar tesis olunmuştur.

Üst katın geniş sofalar şeklinde olan namaz sahalarına, bazı yeni bölmeler ilâvesiyle genel kitaplık yerleştirilmiştir. Buranın üst örtüsü betonarmeye çevrilerek kiremit çatı haline konulmuştur.

Rölöve resimleri arasında bulunan ve bu kısmın cephe ve kesitlerine bakacak olursak, bu kısımda son zamanlarda geniş ölçüde değişiklikler yapıldığı anlaşılır.

Mesudiye'ye doğru uzanan kısımda, bu kısma ek olacak bina gruplarının bulunması gerekli ise de, şimdi bu kısımlar yıktırılarak boş birer arsa haline getirilmişlerdir.

Batı taraftaki eski hüviyetteki, revak ve maksure yüzünde, alt kısımdaki serbest sütunlar daha uzun tutulmuş, korniş ve yazı, şerit ve silme yüzleri özel surette örneanlı olarak hazırlanmıştır (Bkz. Plân 10 - 11).

Alt revaklardan ortadaki ile, iki baştaki konsol kemer tarzında olup, diğerleri iki merkezle sivri kemer şeklindedirler. Kemer yüzleri, mimarî anlamı kuvvetlendirmek amacıyla paralel silmeli şekilde işlenmiştir. Üst kısmın süslü kolonları bu binayı gösteriş yönünden ifadeli kırlarlar. Ayrı ayrı şekil gösteren motiflerle de bu yüzdeki zenginliğini arttırmışlar. Bu kısım revakları da, küçük yan söve konsollarına oturtulmuş, düz lento taşlarıyla yapılmıştır. Üst kısım revakları diğer tarafa nazaran, daha geniş ve yüksektirler.

8. Bu cephenin üst kısmının son tamirlerle bir takım değişikliğe uğradığı ve bu yönden geniş ölçüde karşı yüzden ayrılık göstermesiyle de anlaşılmaktadır.

Üstlerinde de ayrıca pencereleri yoktur.

Duvar yüzü üst başları da, diğer tarafa yakın bir şekilde, silmeli saçaklıdır. Bu cephenin de alt kısım revaklarının dip ve önlerine duvarlar ve demir parmaklıklar konularak, caminin sirgülasyonu tanzim edilmiştir.

Bu kısmın üst katında ve 18. Yüzyılda o zamanın Diyarbakır valisi olan Sarı Abdurrahman Paşa tarafından bir oda ve bir balkon şeklinde, kitaplık tesisi yerleştirilmiştir. Kitaplık tesisinin önü, giriş yüzü tuğla ile süslü himiş tarzı bir yapı olup, iç kısmı ahşap olarak kurulmuştur. Kitaplık odasında tavan ve kitap rafları yağlı boyalı ve nakışlıdır. Nakışlar bu devrin tarz ve üslubundadır. (Bakınız Plânj)

Geniş avlunun kuzeydeki yüzünün eskiden kalabilmiş revaklarına bakılınca; burada mimari kuruluşunun diğerlerinden farklı olduğu görülür.

Burada doğrudan doğruya mermer kolonlara ve başlıklara bindirilmiş revak kemerleri görülür. Kemerler arkasındaki duvarların normal mesafeli oturuşta oldukları anlaşılmaktadır. Orijinal tipte olan revaklar, ancak Mesudiye Medresesi'nin cami avlusuna bakan duvarı önünde bulunanlar olduğuna göre; onunla olan bağlantısının ağaç kirişlerle mi veya ara kârgir kemerle mi olduğu, bugünkü izlerinden kesin şekilde anlaşılmamaktadır. Fakat bugünkü halin bir değişme sonucu olduğu da kesin olarak bilinmemektedir. Doğu ve batıdaki altları revaklı, üstleri maksureli yüzlerin bu tarafa doğru da dönen kemer uçları ve bilhassa alt kısımlardaki köşelerde görmekle, aynı yüzlerin küçük değişiklik ve farklarla bu yüzde de ifadelendiğini zannetmekteyiz. Bu kısımda mermer direkli kemerlerin üstlerinde, maksure revaklarının olduklarını, avlu yüzlerini bütünleme yönünden (Ümeyye'de olduğu

gibi) iki katlı olarak düşünmek istiyoruz.

Bu kısma ait rölöve resimlerinden ayakta kalabilmiş sütun ve kemerleri inceleyerek anlarız ki; Doğu ve Batı taraflarında, geniş birer ayağa oturtulan ilk kemerden sonra dokuzar mermer direk sıralanıp, yine birer dört köşe plânlı ayaklara geçilmekte ve ortadaki iki inşai ayak üzerine oturtulmuş orta eyvan mahiyetinde genişçe bir kemer olması gerekmektedir.

Batıya doğru olan ayak, sütun ve kemerler, Şafiiler Camii binası yapılmadan kaldırmıştır. O kısımda da dokuz mermer sütun ve bazı inşai ayakların bulunması icabetmektedir.

Ayakta duran revakların arkasında, eski şekli hayli değişik, Mesudiye Medresesi duvarı bulunmaktadır. Revaklar açıklığı boyunca ve duvarın üst başında sonradan buraya konulduğunu açık olan bir yazıt şeridi görülmektedir. Medresenin bu tarafa açılmış bazı kapı ve pencereleri de bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmının sonradan açıldıkları, yapı özelliklerinden anlaşılmaktadırlar.

Sunduğumuz rölöve resimlerden dış yüzleri gösterenlerin, incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Diyarbakır Ulucamiinin, dış şehirle geniş ölçüde temas eden yüzü, doğu tarafa rastlayan ve üzerinde arslan ve boğa boğuşma kabartması olan kısmıdır. Diğer kısımlar, ya bazı binalarla kaplı veya kapalı geçitler halinde olmalıydılar. Bu yüzlerden bazılarında, (dıştan görülecek gibi durumda yazıtlar bulunduğu göre) buraların da meydanlara ve müsait yollara yüzleri olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bize göre; bunların, sonradan yapılan onarım ve yeni tanzimlerle buralara uygunsuz, yerleşmelerle bu durumun ortaya çıkmış olması ihtimalleri kuvvetlidir.

Diyarbakır Ulucamii'nin orta avlusu :

Yukarıdaki yazılarımız ve sunduğumuz fotoğraf ve rölöve resimleriyle anlatmağa çalıştığımız Diyarbakır Ulu Camiinin üstün mimarî ve sanat anlamı taşıyan yeri, avlu parçasıdır. Bugüne kadar kalabilmiş parçalarıyla de, kuruluş tarz ve mimarisini tamamen konuşturacak haldedir. Aşağıda yazılarımızda açıklayacağımız bu eserin yapılışının, kademe kademe safhalarını anlatan yazıtlarda da, birbirlerine rekabet edercesine bu güzel ve değerli mimarî eserin başarısını paylaşamayan zamanın hükümdarlarının, gayret ve isteklerini yazıtlarıyla anlatmaya çalışan bir çaba görülmektedir.

Avlunun tüm kuruluşu, tamamen klâsik mimari anlayışı içindedir. 1470 m² lik bir açık avlu çerçevesinde, iki katlı, revak ve maksureli ve buna uygun aynı yükseklik ve mimarî zenginlikte cami yüzü ile, bu kısım, muhteşem bir anlam taşıyan yeridir. Burada taş işleme sanatının bütün kudretini görmekteyiz. Kemer taşları silmelerle ifadelendirilmiş, kemeri taşıyan inşai ayakların köşeleri yuvarlak sütuncuklarla ve pahlarla yumuşak hale getirilmiştir. Ayak genişliklerinin ön kısımlarına dikilen mermer direklerle, zengin ve plâstik ifadeli hale konulmuştur. Hele döşeme düzeyine paralel kat silmeleri, klâsik çağın saçak silmeleri gibi, cesur profillerine rağmen, yüzleri ayrıca kabartma motiflerle bezenerek, yapısındaki sağlamlık anlamına kat kat zenginlik ve güzellikler katarak, mimarî ihtişamını, mabedin uluhiyetine yaklaştırmıştır.

Avlu yüzlerindeki yazı kuşakları da, diğer süs firizlerine uygun düşecek şekilde, şecerî Kûfî denilen⁹ süslü yazı

tipi olarak işlenmiştir. Bu yazılar, mimarî yüzeylerde binayı tezyin için kullanılmışlardır.

Avlu fasatları, üstüste sütunlar, onların mesnedi olan silme ve saçak çıkımları, kaide ve başlıklarıyla plâstik ifadede olgunluğun üstünde bir başarı halindedir. Cepheler, aşağı kısımlarda, sadelik ve sağlamlığın ifadesini taşıyorlarsa da üst kısımlarda inceleyerek ve süslü hale konularak, zarafetin üstünde bir anlama bürünmüştür. Bu geniş avlunun dört yüzünde de birbirini tutan taraflar olmasına rağmen, derin bakınca sezilebilen, ayrı ayrı mimarî süsleme buluşlarına sahiptir. Bu çeşitlilikler öyle güzel ve olgun işlenişlerle kaynaştırılmıştır ki, ilk bakışta bu ayrılıkları sezme mümkün değildir.

Bu fasatlarda, klâsik çağın yapı artıklarından alınmış malzeme¹⁰, bu yapının öz unsuru imiş gibi ayrılık yaratmadan kullanılmıştır. Ekseriyetle korint kompozit tarzda olan sütun başlıkları sanki toplama olmayıp, bu yüzlerde kullanılan direklerle birlikte yapılmış gibidirler. Esasında bu yüz mimarisi tertibinin ana esasın az çok klâsik mimari olgunluğundan ilham aldığı anlamına da gelir. Tabiidir ki, Diyarbakır Ulucamiinin bu avlu fasatında Türk - İslâm mimarisinin kendi özelliğine uygun yeni mimarî buluşlar da vardır. Türk ve İslâm çağının olgun mimarî buluşları bu yüzlerin kuruluş ve tezyinî tertibinde, başta rol almıştır. Eseri yapma, yaptırma ve başarıma isteği tamamen onundur.

Cami ve kuzey taraf yüzlerinden günümüze kadar gelebilenlerin ifadesinden de anladıklarımız; bu fasatlarında, (erbabınca sezilebilir) mimarî nuanslarıyla yanyana duran fasatların zevkli bir şekilde kaynaştırılmış olduğunu görmekteyiz.

9. Şecerî küfî = Ağaç şeklinde yazı anlamına gelir. Buna, nebati küfî de derler. Bazı tetkikçilerin çiçekli küfî yazı dedikleri de görülmüştür.

10. Bu fasatta kullanılan taş malzemeye göre, hazır klâsik çağ yapı artıklarından faydalanma % 3 oranını geçemez.

Diyarbakır Ulucamii orta avlusu tam anlamiyle bir haremî şerif olarak tanzim ve tertip edilmiştir. Bu süslü ve üstün mimarî tanzim karşısında Tanrı huzuruna varmanın ve yaklaşmanın duygusuna kapılmak kadar tabii birşey olamaz. Yakın yüzyılların ihmal ve kıymet bilmezlik sonucu perişan hale düşen bu değerli anıt, son yılların cumhuriyet hükümetleri tarafından ele alınarak, imkânlar ölçüsünde kurtarılmağa çalışılmaktadır. Bu hususta, Türkiye Cumhuriyeti **Vakıflar İdaresinin** son yıllardaki himmeti öğülmeğe değer bir konudur.

DIYARBAKIR ULUCAMİİNİN DİĞER BİNA PARÇALARI :

Minare :

Ulucamiin minare binası: Cami kapalı kısmın kible duvarına bitişik, orta mihraba yakın olarak kurulmuş bir çıkıntı teşkil eden durumdadır. Ve bir giriş kısmı ile cami içinden bağlantısı vardır. Bir nevi küçük hol şeklinde olan bu kısımdan Doğuya doğru açılmış olan bir kapı ile minareye geçilir. Minarenin papuç, küp ve gövdesi, kareye yakın dikdörtgen plân üzerine tertip edilmiştir. Şerefe kısmı da dikdörtgen plânındadır (Bkz. Plânj).

Minare papuç, küp ve gövde beş tabaka şeklinde kornişlerle ayrılan diziler halinde yerden şerefeye doğru yükselmektedir. Aşağıdan yukarı doğru dördüncü kademedeki silmesine kadar gövde içindeki merdiven, yuvarlak, yelpaze biçimindedir ve gövde tamamen içli dışlı kesme taşlı kârgir yapıdır. Dördüncü silmeden şerefe kısmına kadar yine kesme taş şeklinde olup, Doğu ve Batı yönlerinde iki duvar kemeriyile, tavan kubbe açıklığını, sekizli tanbura ayırmak üzere kare plâna geçer, tanburun köşelerindeki pantantif yerinde kemerli tromplar vardır. Pete-

ğin mesnedi olan tavan - kubbe kısmı, bindirmeli yalancı kubbe şeklindedir.

Şerefe altındaki üst oda da, dört tarafa bakan, dışları kemerli, köşeleri kolonlu ve pencerelidir.

Bu kısımdaki taban döşemesi ahşaptır. Şerefeye ulaşmak için ahşaptan merdivenler vardır. Şerefeye çıkan ahşap merdivenler, dayama merdiven şeklinde olup, üst oda içinde ara sahanlık olacak tarzda, odanın yarısını kaplayacak şekilde ahşap döşemesi de bulunmaktadır.

Şerefe dikdörtgen teras şeklindedir. Yeri taş döşeli, kenarları yassı taşlarla korkulukludur. Minarenin petek kısmı yuvarlak plânlı olup, tuğla ile kârgir yapı halindedir ;içten ortasında çam ağacından bir sereni ve üstünde de kurşun örtülü ahşap külâhı vardır.

Minarenin açık şerefe ve paket kısmı bu binaya sonradan ilâve gibi durmaktadır. Bunun eski şeklinin Urfa'daki, Halilul-Rahman'da, Selâhattin Eyubi'ye atfedilen minareye benzediği, daima hatırlanabilir. Bu tip minarelerin ayrıca şerefesi olmayıp, altındaki dört pencere kısmın bu hizmeti gördüğü anlaşılmaktadır¹¹.

Minarenin çeşitli kademelerinde farklı renk gösteren açık renk taşlarda kullanılmıştır. Bazı kısımlarında açık renkte taşla yazılı kuşak ve madalyonları da bulunur.. (Resim

Aşağıdan yukarı gövdenin, her silme atlayışında en ve boydan, ortalama 10 sm. kadar daralma yapmaktadır. Şu hesaba göre gövdenin yukarı kısmı aşağı başlangıçta ki ölçülerinden en, az 40 sm. kadar daha dar olmaktadır.

Minarenin Mimari stili :

Bu yerlerde ve çevrede benzerlerine çok rastladığımız bir şekil göster-

11. Yine Urfada'ki Ulu cami, Haremdeki cami ve Anıdaki Selçuk çağı minareleri de bu tipe örnek olarak gösterilebilirler.

mehtedir. Üslup ve mimari gelişmeyi bilemeyen kastî ve efsanevî mutalaaları bir birinden ayıramayan bazı bilgin kişiler, böyle dört köşe plânlı minarelerin topunun kiliselerin çan kulelerinden muaddel olduğunu yazmaktadırlar¹². Halbuki birçok yerlerde dört köşe plân gösteren minareler, bir stil örneğinin devamı olarak tatbik edilegelmiştir. Anadolumuz da bu tip minarelerin 12. yüz yıldan başlayıp, 17. yüzyıla kadar yapılmış birçok muvaffak örnekleri bulunmaktadır.

Diyaribakır Ulu Camii minaresi geçirdiği harabiden sonra ve H. 1269-1266 yılında, heman baştan başa yenilenmiştir. Ve bu sıradadır ki, (H. 550) tarihi yazıt şeriti¹³. Minarenin, üçüncü kademesinde süs mahiyetinde konan beyaz şeritini teşkil etmektedir.

Şu hale göre ,bu günkü minare yapısı eski olmayıp, eskiyi örnek tutarak belki benzeri şeklinde yeni bir minare binası kurulmuştur.

Kaide kısmının eski yapı halinde olduğu kanısındayız.

Avlu kısmındaki şadırvan :

Sekiz köşeli plânda tertiplenmiş olan şadırvan tesisi, bu kısma 18. Y. Y. da kurulmuş olacağı. yapı sitilinden anlaşılmaktadır. ortasında yine sekiz köşeli kuruluşta bir su havuzu ve etrafındaki köşelerde sekiz mermer direk ve üzerinin kenarlar kırma saçaklı ve çok sivri şekilde külâklıdır. Şadırvan Havuzunun üst başı kenarlarıda yine Ahşap malzeme ile yapılmış kademeli ve çeşitli geometrik süslü şebekelidir. Şadırvan tavanı çitakâri ahşaptır. Ve saçak kenarları da oygu dantellidir.

Külâh ve saçların dış yüzleri kurşun levhalarla kaplıdır. (Bakınız Planj 16)

Namazgâh :

Cami avlusunda ve şadırvanın batı tarafında yer tutan namazgâh tesisi kare plânlı ve kâğir seki halindedir. Kenar ve köşelerine dikilmiş sekiz mermer direk üzerine, kare plânlı bir ahşap külâh ve saçak oturtulmuştur. Mermer direklerden kible tarafına gelenlerden ortadakine, sade bir mihrâbiye yapılmıştır.

Namazgâhın tabanı taş döşemeli-dir. Külâh ve saçak örtüsü kurşun kaplıdır. Ahşap tavanı düz ve sade bir biçimde çıtalı ve pervazlıdır.

Bu mekân avlu döşemesinden 70 sm. yükseklikte olmakla, kalabalık ibadetler sırasında müezzin mahfeli hizmetin de görmektedir. Şadırvan ve namazgâh binalarının külâhların çok sivri olmaları, etrafı yüksek divarlı avluya nazaran uygun düşmektedir.

Şadırvan namazgâh yapıldıkları zamanın anlayışına göre bu alanı bir dereceye kadar süsleyen yapılar olarak kurulmuştur. Yapılmasında ki incelik ve itina bunu göstermektedir.

Açık Havuz :

Namazgâhın batı tarafına bitişik şekilde kare planlı ve zemin düzeyinin döşenmesi üzerine, oldukça büyük ölçüde bir açık havuz tesisi yerleştirilmiştir. Bu havuz avlu tabanından yükselen kenarı bir çeşit korkuluk şeklindedir. Üst kenar çevresinde yassı taştan babalar ve aralarında demri çubuktan parmaklık biçiminde korkuluklar bulunmaktadır. Bu havuz tesisi işe yarar olmadığından kullanılır halde değildir. Namazgâh ile havuz tesisinin eldeki tarih yazılarına göre (H. 1266 M. 1887) de yapıldığı anlaşılmaktadır.

12. Basri Konyar, Diyaribakır kitabeleri, C. II. Ko. 43 de. Evliya Çelebi ile, Büküngenin bu husustaki fikir ve beyanlarını naklen rivayetler.

13. Bu yazıt için lütfen No. 5 deki yazıt kısmına bakınız.

Şafiiler Camii Binası :

Konu olarak ele aldığımız bu yapılarımızda yapılış tarihini (H. 935) olarak işaretlediğimiz. Şafii mezhebi Abitlerine tahsis edilmiş olan mescit kısmı¹⁴, geniş avlunun, kuzey batı köşesine yerleştirilmiştir.

Plân kuruluşu bakımından dik-dörtgen tertiplidir. Kible istikametine göre enlemesine kurulmuş 10,50 X 32,50 m. olan iç mekânı 654 m² yi bulmaktadır. İç kısımda ve Cami mekânının orta aksında, zarif ve sade yapıda bir mikrabı bulunmaktadır. Cami iç sahnı, mihrap hattına paralel, iki sıra halinde beşer yuvarlak mermer sütun üzerine, oturtulmuş açıklıklar zarif ve muntazam kesme taş örülü kemerli, bölmelerle üç kısma ayrılmış gibidir. Namaz sahnında esasında bölme görülmez. Ortadaki kemer sıraları kuzey ve güney duvarlarına genişçe plaster şeklinde ayaklarla bağlanırlar. (Bakınız Planj 17)

Şafiiler Camii içinde ve arka duvarı ile önündeki kemer sırasını dolduracak durumda, ahşap çatıklı bir mahfel kısmı bulunur. Kible duvarında Ulü Cami avlusuna bakan altı pencere ile, bir kapu ve maksure altına da açılan bir başka kapusu vardır. Avluya açılan kapu ulu orta bir giriş ise de, diğer kapu bütün hüviyetile önemli mimari karakter ve kuruluşadır.

Şafiiler Camiinin yapı ve mimari özelliklerine gelince : baştan söyleyebiliriz ki öyle iddialı bir yapı değildir. Yalnız, büyük ve mimari yapı ve önemli bir avluya bağlı olması nedeniyle, o kısma bakan yüzde, bir derece itinâlı kuruluş göze çarpar. (Bakınız Planj 18 - 19)

14. Bu maksatla yapıldığı bir rivayet olabilir. Geniş tarihi yazıtında böyle hiç bir işaret yoktur. Bu günü Şafii mezhebi salıkları tarafından kullanılıyor.

Bu yüz muntazam kesme ve iki renkte taşla işlenmiştir. Avlu yüzüne açılan pencerelerin hepsi, evvelce geniş arklar halinde iken, önleri sonradan kısa boy divarla kapatılarak, pencereler haline getirilmiş gibi durmaktadır. (Resim 35)

Avlu yüzünü süsleyen bu divardaki pencereler, altta düz lentolu, üstte iki merkezli sivri kemerler halinde aynı pencere şeklindedir. Yalnız kapulardan doğuda olanın üstbaşı, konsol kemer ve batıda maksure içinde olanında, kırma kemer şeklinde olduğu görülür.

Şafiiler Camiinin iç kısım duvarları kalın ve moloz taş örgülüdür. Yalnız bu duvarların plastır halinde olan kısımlarıyla, dıştan doğu yüzü muntazam kesme taş ile örgülüdür.

Tavan ve Dam Örtüsü :

Mihrabına paralel olarak üç kısma bölünmüş olan tavan kısmı, kuzeyden, güneye doğru uzatılmış yuvarlak çapta sık ahşap kirişler üzerine, kalın tahtalar ve toprak malzeme örtülmek suretiyle düz dam halindedir. Bu çeşit tavan ve damların uzun ömürlü olamayacakları aşıkâr olduğundan kurulduğundan bu güne, bir çok onarımla yenileneceği, dolayısıyla bu binanın dam örtüsünün ahşap kısımları yeni ve sağlam görülmektedir (Bakınız Planj 20).

İç kısımdaki Ahşap mahfel derme çatma şekil göstermektedir., Bu tesisin sonradan fazla cemaat aldırma amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

Şafiiler Camii iç mimarisinde önemle üzerinde durulacak konu, ancak harem kısmı dam bölmelerini üçe ayıran kolon ve kemer sıralarının yapısıyla, kuble duvarının iç yapısıdır.

Orta kısımdaki, kemerli bölmelerin mermer direkleri, klâsik çağ ya-

pı artıklarından faydalanılarak yapılmış olabilirler. Fakat yine mermerden olan başlıklar özel ve orijinal olarak hazırlanmışlardır.

Kemerler ve ara kısımlarının duvar yüzleri itinalı kesme taş işçiliğiyle hazırlanmış ve mükemmel yapılmıştır. Kemer açıklıkları kolondan kolona 4.50 m. dir. Yüksekliği de, yerden itibaren 5 m. yi geçmektedir. Bu hali ile kolonlu ve kemerli bölmeler camii iç boşluğunda, bütünlük ifadesini asla bozmamaktadırlar. Kemer örgüleri sivri şekildedir, bazı kısımlarda iki kemer aralarındaki duvar yüzlerinde, kırma kemerli nişlerin yapıldığı görülür. (Işıklık - Kuşluk şeklinde).

Camii iç zemini bugün tamamen ahşap döşemelidir. Etraf duvarları kalın olduğu halde mihrap duvarı ince kesitlidir. Bu duvar ortasında itinalı bir taş işçiliği gösteren, sade yapıda mihrabı vardır. Bize göre, Şafiiler Camii denilen mescitbinası, Ulucami avlusunun kuzey tarafı maksureleri harabî ile müşerref oldukça, bu kısma muayyen mevsimlerde istifade edilmek üzere, avluya serbestce bağlı ve üzeri kapılı bir mekanin kurulması düşüncesinden doğmuştur. Tabii cemaat giriş ve çıkış yerleri belli olmak şartıyla. Bu gün görülen pencereler önündeki parapetler ve doğrama ve camlar yeni ilavelerdir.

Özet olarak diyebilirizki; Şafiiler camii denilen bina Ulu caminin mevsimlik ihtiyacı için kurulmuş, bir nevi ,kısmen kapalı son cemaat yeri şeklinde küçük bir tesistir. Şafiilere ibadet mekânı olarak ayrılması da yeni bir iştir. Çünkü, bu mezhep kişileri 1938 senelerinde diğer büyük camii içinde ibadet ederlerdi. oradaki mihraplardan biri bunlara tahsisli idi.

Abdestlik Tesisleri :

Diyarbakırın diğer bütün camilerinde, abdestlik tesislerine geniş önem

verilmiştir. Bu şehir, çevrenin önemli ticaret merkezidir. Her gün ve her saat bu Şehirde dışardan gelmiş bir çok insan, temizlik ve istirahat ihtiyaçlarını bu Camilerin tesislerinden faydalanmak suretiyle temin ederler.

Bu nedenle, amme hizmeti için kurulmuş camiler yanında bu tesislerin mükemmel ve elverişli olmaları düşünülmüştür. İşte bunun içindir ki, Ulucami mimari manzumesi için de bu neviden tesislerin en büyüğü kurulmuş bulunmaktadır. Bu tesis içinde geniş abdest alma yerleri ayrıca, hamam yapma kısmı ve 20 den fazlası da hela bulunmaktadır.

Bütün bu tesise, Ulucamii avlusundan kuzeye doğru uzanan geçitten, bir kapu ile girilir ve giriş kısmı da bir eyvan şeklindedir. Ortası açık bir avludur. Etrafı da inşâi ayaklar, kemerler ve tonozlarla revaklıdır. Pek itinalı görülmeyen kesme taş yapı halindedir. Damları toprak örtülü, düz şekildedir. Etrafı tamamen kapalıdır. Bu tesiste temizliğin esasını su temin ettiğinden, açık ve kapalı şekilde akar su tesisi görülür. (Bakınız. Planj 17) (Resim 36, 37)

Hamam kısmında boy abdesti için, derince bir havuz da vardır. Burada bu gün bozuk ve işlemeyen bir sıcak su tesisinin de evvelce var olduğu görülmektedir. Bu abdestlik tesisinin yapı şekline göre pek eski zamanda olmadığı anlaşılmaktadır.

Mesudiye Medresesi :

Diyarbakır Ulucamii mimarı manzumesinin önemli binalarından biride (579.576. H) yıllarında inşâ edilmiş olduğu anlaşılan Mesudiye Medresesidir.

Durum itibariyle geniş cami avlusunun, kuzey taraf revaklarının, doğu köşesinde, yer almış bulunmaktadır. Ulucami yapısının ikmâlinden en az

yarım asır sonra, bu manzumeye katılmıştır. (H. 620) tarihinde Sultan bulunan, Artuk oğullarından, Sultan Mesut tarafından yaptırılmıştır. Eser üzerindeki yazıtlara göre bu binanın bitirilmesi de Ulucami gibi uzun sürmüş görülmektedir. (Tabii biz bukanı da değiliz.)

Mesudiye Medresesinin Plân özelliği :

Aslında iki katlı bir bina olarak kurulan bu medrese binası, zemin kat ve üst kat olarak iki tabaka plâna sahiptir. (Bakınız Planj 21)

Zemin katta kuzey taraftan, önü geniş kemerli ve içi tonozlu bir giriş kısmı vardır. Bu holden oldukça süslü ve konsol kemerli bir kapu ile, kuzey tarafa düşen revaklar altına ulaşılır. Giriş istikameti kemerlerin orta aksını tutmaz, adeta bir giriş şeklindedir. Giriş kapusunun hemen sağ tarafında (yani, Batı tarafında) Ulu orta bir yapı halinde, yukarı çıkan merdiven bulunmaktadır.

Avlu ve Revaklı kısımları kareye yakın dikdörtgen plânlıdır. Kuzey tarafta geniş ve yüksek tonoz halinde baş eyvanı bulunur. Eyvan kısmı iki kat yüksekliğindedir. Alt kısımdaki Revaklar, ikisi köşe ve altısı serbest olmak üzere sekiz yonu taşlı, kârgir direklere bastırılmıştır.

Baş eyvanın sağ ve solunda iki oda bulunur, bu odalardan güney tarafta olanı daha uzun görülür. (Diğeri sonradan kısaltılmış olmalı)

Giriş Kısmı karşısına ve güney taraf Revaklarından orta kemerin içine (H. 910) tarihinde mimar Cafer tarafından yapılmış gibi duran çok süslü ve orijinal yapıda bir mihrap yer almaktadır.

Revakların batı tarafındaki duvara açılmış dört kapu ile, başka bölme-

lere geçilir. Bu kapılardan ortaya raslayan en büyük olanıdır. Büyük kapıdan, bir orta kısma geçilir ki, burası da bu gün bir mihrap ilâvesiyle mescit haline konulmuştur. Kapu karşısında bir eyvan kuzey ve güneyde de, önleri kemerli sahnalar bulunurlar. Yan kısımlardan ayrı kapularla birer büyükçe odalara geçilmektedir.

Mesudiye Medresesinin üst katı Plânına gelince ;

Bizim Rövöle ölçülerini aldığımız sırada, üst kısımda bütün bir plân ifade edecek pek fazla bir kalıntı görülmemekte. ancak orta avlu etrafındaki Revakları üst kısımların bazı ayak ve kemer dizileri ve eyvan yanındaki odalardan, kuzeyde olanının çok harap bir odası ile, revak etrafındaki üst sahanlığın döşemesi görülüyor ve etrafında da bazı duvarlar çeşitli yükseklikte bulunuyorlardı (Bakınız Plânj 22).

Üst Revaklardan, orta kemerler geniş ve diğerleri dar açıklıkta idi,

Girişe göre yana düşen, yani batı tarafa rastlayan kısımların üst katları tamamen yıkılmış olup, belli olmayacak biçimde perişan durumda idi.

Etraf duvarlardan batı tarafta olanında, bazı kapu izleri görülüyor ve içleri de eğreti duvarlarla örülmüş bulunuyordu.

Başeyvanın kemer kısmı duruyor ise de tonoz kısmı özengeleri hizasına kadar yıkılmış bir halde idi.

Mesudiye Medresesinin, Yapı Özelliği ve Mimari Durumu :

Yapı kısmı detaylarına girmeden, binanın genel yapı ve Mimari durumunu gözden geçirmek en uygun ifade tarzı olacaktır.

Binanın dışa bakan hiç bir yüzü yok gibidir. Kuzeydeki kemerli giriş ve arkasındaki tonozlu kısmı, üzerinde duracak önemde bir mimarî kuruluş değildir.

Buradaki kapu, yarı, tâk - kapu tipindedir. (Biz bu giriş kısmının, ikinci devrede, bu binaya sonradan eklenmiş olduğunu kabul ediyoruz.)

Yeni bir taş işçiliği ile ileri bir mimarî kompozisyona sahiptir. Kapı söğelerinde profilli silmeleri, kemer konsolları, dişli düz lento halinde kemer şekli ve bilhassa üsteki staliktitlerin tanzimi, binanın diğer estetik tanzimlerini tutmamakta ve onlara göre de daha genç durmaktadır. Bu itibarla, bu kısımdaki kapının, sonraki lüzuma uyularak buraya kurulduğu anlaşılmaktadır.

Mesudiye Medresesinde mimarî ifadenin olgunluğu, ancak orta avlu yüzleriyle baş eyvanda ve revaklarda görülür. Buranın yüzleri tamamen kesme taş işçiliğindedir. Zengin ifade ve işçilik alt kat revaklarında kendini gösterir, buradaki kemerlerin herbiri diğeriyle yarış edercesine süsleme ve örgüleme çeşitliği içinde üstün başarı ile kurulmuşlardır. Kemer aralarındaki boşluk gösteren kısımlara, geometrik esaslarla tertiplenmiş çeşitli oyma rozetler yerleştirilmiştir (Bkz. Plân 23, 24).

Revakların arka kısmındaki tonozlar ve kubbeler tuğla örgülüdür, dilimli kubbelerin kilitleri taştan ve stalaktili püskül şeklindedir. Tuğla örgülerinde intizam ve maharet göze çarpar. Alt katın etraf duvarları da, muntazam kesme taştır. Oda kapılarının tanzimi gerek işçilik ve mimari tertip bakımından maharetli çeşitliklerle başarılmıştır. Avlu yüzünün alt katını üst taraftan, olgun profilli bir silme ayırır; onun da altında, güzelliği, işleniş ve anlamı ile bir yazıt kuşağı, buradaki

estetik üstünlüğü tamamlar. (Resim 40 - 42).

Baş eyvanın mermer kemerindeki şahlanış, avlu yüzünde tam anlamı ile ferahlık yaratır. Eyvan içi tonozu özensinde, alçı üzerine bir yazıt kuşağı vardır. Üst kısım revaklarından baş eyvan karşısına düşenin de özengileri, mukarnas konsolludur. Üst arkalarından ortadakileri geniş açıklıkta ve yüksek yapılandır. Kemerler tek taş esasına göre işlenmiştir. Duvarların üst başlarındaki saçak konsolları ve saçak plâkları taştan olup, orijinal yapıda ve tiptedirler. Ağaç kiriş başı şeklinde pahlı ve konsolludur. Üst katın etraf duvarları, değiştirilmiş şekilleriyle moloz taş örgülüdür. Üst kısım revaklarının arkalarındaki tonoz ve kubbe örtüleri de tuğla ile yapıldığı, kalan bir parçasından anlaşılmaktadır (Resim 43 - 46).

Mesudiye Medresesinin revaklı avlusunun batı tarafında bulunan ve ayrı durum gösteren bir kısım yapı teşkilâtı daha vardır. Burada görülen özellikler de ayrıca gözden geçirilmeğe değer durumdadır. Batı taraftaki orta kapıdan girilince, dört köşe plân veren bir kısım vardır ki, buranın taş örgülü kemer ve eyvan tonoz başlangıçları arasında taş - tuğla karışımı pantantifleri incelenince, buranın üst örtüsünün çapraz tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Kemer, tonoz ve duvar örgülerinde diğer taraf gibi itinâ görülmez. Buradaki mihrap ve duvar ek bir yapıdır. Mihrap ta ampir tipte ve uluortadır. Alınlığındaki yazıt taşlarının içinde tersine konulmuş olanı da vardır (Resim 47, 48).

Buradaki oda kapıları da orta tip işçiliktedir. Tonoz örtülerinin örgüleri düzenli moloz veya tamamen moloz taş şeklindedir.

Batı taraf yapı kısmı bu hali ile eski Mesudiye Medresesine sonradan eklenmiş gibi durmaktadır. Bize göre;

bu kısımda eskiden Mesudiyenin esas girişleri bulunmakta iken, durumun değişmesi üzerine giriş yeniden değiştirilmiş olacaktır. Çünkü bugünkü giriş kısmı hiçbir vakit bu çağ medreselerinde görülme- yen yerdedir. Yukarıdaki görüşlerimizin açıklanmasında da, bu girişteki yapı- lış unsurlarının iç kısma göre çok genç olduğunu görmekle şüphemizi belirtmiştik.

Mesudiye Medresesi binasından bazı mimari detaylar :

Baş eyvan: Yalnız kemer örgüsü mermer taşındandır. Yüzü, silmelidir. Aşağı bakan ön köşesi pahlı ve üzeri zencerek motiflidir. Bu kemer özengi hattı merkez noktalarında aşağı geçiktir. Mukarnaslı özengileri konsol yaparak oturtulmuştur. Eyvanın tonoz kısmı tuğla örgülüdür. Yan duvarlarının özengi hizasından aşağısı hemen kesme taş yapıdır. Etraf duvarlarında çeşitli tip ve şekilde dolap nişleri bulunmaktadır. Zemin döşemesi muntazam taşla yapılmıştır (Bkz. Plânj 25).

Bizim rölöve'ye başladığımız sırada buranın içi tamamen moloz ve toprak ile dolu idi, kaldırılmasından sonra, buradaki muhdes odalara çıkabil- mek için küçük bir taş merdiven ile alt kısımda bir kuyuya raslandı. Bu tesisler hep son kullanmanın gereği olarak kurulmuşlardır.

Bu temizleme sırasında orta avlunun çok muntazam taş döşemeli zemini sağlam olarak meydana çıktı. Bu döşemenin revak ayakları dibindeki sahanlık sekisi kenarında yağmur sularını kanallara götürece- k olukları bulunuyordu.

Revak Kemerleri :

Mesudiye Medresesi binasının orta avlusunu estetik ihtişamıyla yaşatan, avluyu zinetli bir mekân haline getiren, buranın, üstün zevk, üstün işçilik ve

üstün bir başarı ile yapılmış, revak ayak, kemer ve eyvan şekillerinde toplanmaktadır. Bu başarılı durum, taş yapıya insanı sıcaklık hisleriyle kendine çekici bir hal kazandırmış olu- şundadır.

Alt kısımda dört köşe plânlı, inşaat, kesme taş ayakları vardır, bunların üst başlarına konulmuş genişçe, yüzleri pahlı ve fitilli yastık gibi başlıklar, kemerlere özengilik ederler (Bkz. Plânj 25).

Revak kemerleri, baş eyvanın karşısındaki üç tarafı tutarlar. Kemer taşları yüzleri birbirinde ayrı süs, aygu geçmelerle ve üstün bir maharetle işlenmiştir. Kemerler genel olarak sivri tiptedirler. Aralarında kırmalı şekilde olan da vardır. Kemerler genellikle tek taş esasına göre yapılmışlardır.

Revaklı kısımdaki mihrap :

Yanında, medresenin maharetli üstat mimarının da adı bulunan mihrap bu kuruluşuyla ayrıca üzerinde durulmaya değer bir eser parçasıdır (Bkz. Plânj 26). Revaklı avlunun güney duvarına kurulmuştur. Buranın orta aksındadır.

Koyu ve açık renkte iki cins taştan, üstün bir işçilikle yapılmıştır. Ortasında yarım yuvarlak plânda bir nişi ve iki koltuğunda, kendi etrafında dönebilen yüzleri fitil ve oluklu sütünçeleri vardır. Bunların başlıkları sade şekilde mukarnaslıdır. Nişin yarım kubbesi, bir oluk ve bir kaval profili ile şemse şeklindedir. Sütünçeler üzerindeki kemer kısmı, beş yarım daire şeklinde dilimli tarzdadır.

Mihrabın etraf çerçevesi silmeli, zikzak şeritler halinde bütün üst başı taçlamaktadır. Üstün derecede maharetli bir eser olan bu mihrap, bütün bu hususiyetleriyle, girişin yarım takapısının istifine yakındır.

Yapılış zamanı da onunla bir olmalıdır. Çünkü, bu yere kurulması da bir sonradan olmalık anlamına gelmektedir. Hattâ bu neden ile, üstat mimarın isim ve tarihini taşıyan yazıt levhası da yer değiştirmiş olmalıdır.

Mesudiye Medresesinin iç kısmında böyle çok sayıda mihraplar oluşu (belki bugün yıkılmış olan üst katlarda da vardı), buranın son zamanlarda geniş ölçüde mesçit gibi kullanıldığını hatırlatmaktadır.

Mesudiye Medresesi bugün ayakta durabilen, eski ve tadilat görmüş kısımlarıyla, klâsikleşmiş ölçülere tamamen uyan bir medrese gibi durmaktadır. Yalnız öğrenciler için hücreleri azdır, yıkılıp yok olduğunu tahmin ettiğimiz kısımlarda birtakım odalar bulunsa bile, bu kadar az bölmeli bir binanın o zaman bir hankâhı olması ihtimali de ileri sürülebilir. Bu değerli eser, son zamanlarda Vakıflar İdaresince ele alınarak ve binasına yeni bir fonksiyon da vermeği düşünülerek, esaslı surette restore edilmiştir¹⁵. Bu restorasyonda takibedilen yol, eskilerden kalmış ve yerinde bulunmuş hiçbir döküman şekil değiştirmeden, tehlikeli kısımlar takviye edilme, çürüyen parçalar, uygun şekliyle yenilenme ve görünmeyen kısımlarda modern malzeme kullanılma suretiyle olmuştur. Binaya verilen yeni hizmet dolayısıyla bazı kısımlara ahşap ve madenî camlı bölmeler konulmuş ve oda bölmelerine kapılar takılmıştır.

Alt kısımda, medresenin havası asla değiştirilmemiş, baş eyvan ve ibâdet mekânları oldukları şekilde bırakılarak, üst katlarda, esasen yok olmuş bulunan kısımlar, yine eski izlerine uyularak, yeni fonksiyona elverecek şekilde ihya edilmiştir.

15. Bu Restorasyon projeleri tarafımızdan 1963 yılında hazırlanmıştır.

Zenciriye Medresesi :

Ulu Cami mimarî manzumesinin önemli ve bugüne kadar ayakta kalmış bir eseri de, (H. 634) tarihinde¹⁶ yapıldığı anlaşılan Zenciriye Medresesidir.

Bu medrese binası manzumeye dahil isede, merkez yapısı olan cami ile arasında, bir başka binaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Şu hale göre, Zenciriye'nin doğusunda ve güneyinde belki de, küçük sokak arası ile kuzeyinde de, aynı manzumenin başka tesisleri bulunmakta idi.

Zenciriye Medrese Binasının Plân Durumu :

(Bkz. - Zenciriye Rölövesi Plânj 27).

Bu medrese binası dış sınırı itibarıyla, kareye yakın bir dikdörtgendir. Kuzey tarafında, önü geniş kemerli, tonoz örtüsü bulunan, basit şekilde, yapı ve mimarî gösteren kapısından binaya girilmektedir.

Giriş holü, iki tarafa taş sekili, içe doğru eyvan biçiminde kemerle açık bir mekândır.

Buradan revaklı kısma ve avluya geçilir, orta avlu 36,50 M² lik küçük alandır. Etrafında inşâ ayaklar ve çeşitli açıklıkta revak kemerleri vardır.

Kemerler çevresi muntazam revak sahanlığı halindedir. Arka duvarlarda çeşitli oda = hücrelerin, kapıları bulunmaktadır.

Tam giriş aksı ilerisinde baş eyvan bulunur, bu eyvan avluya doğrudan doğruya açılmayıp, önünde, geniş açıklıkta ve süslü bir kemer ile bağlanmak-

16. Zenciriye Medresesi'ndeki yazıtlar arasında, binanın yapılış tarihi kesin görülmez. Amma eserin yapıcısı Mimarın adı dolayısıyla, kale surlarındaki bir yazıt yardımıyla, Zenciriye yapısına (H. 634) tarihini kabul edebiliyoruz.

tadır. Avlu ve revaklı kısım etrafında 15 adet, çeşitli plânda ve çeşitli ölçüde oda = hücreler sıralanmaktadır.

Bölmelerden, doğu ve güney taraflarda olanların dışı açılmış pencereleri vardır.

Medresenin kuzey taraf yüzünde ve batı köşesine doğru bir çeşme binası bulunmaktadır. Batı tarafı duvarı, sağır duvar şeklinde olup, bir başka binaya komşu olduğu anlaşılmaktadır.

Pencereli yüzler, yanındaki binalarla, müşterek avlu veya müsait koridorlarla bağlı olduğunu anlatmaktadır¹⁷.

Bölmelerden, kuzey ve batı köşesine düşen kısım abdestlik tesislerini kapsar, burada boy abdesti için genişçe bir de havuz bulunur. Diğer odaların, çevre duvarlarında uygun sayıda ve ölçüde dolap nişleri de vardır. Yine batı duvarı dibinde ve avlunun Doğu-Batı aksı üzerinde bir oda daha vardır ki, bunun zemini revak seviyesinden yüksektir. Revaklara geniş ve büyük pencerelerle bağlıdır.

Buranın bir dersane olması gereklidir.

Sunduğumuz rölöve plânlarının incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Zenciriye Medresesi etraf araziye 1,5-2 metreye yakın gömülü bulunmaktadır. Bu yüzden giriş yapılan sokaktan basamaklarla ve rampa ile medrese içine âdeta inilir.

Zenciriye Medresesinin Yapı ve Mimari Özelliği :

Zenciriye Medresesi de dışı karşı oldukça kapalı bir binadır, Kuzey tarafta kesme taşla işlenmiş sade bir yüzü

vardır. Giriş kapısı eyvanı ile, çeşme nişi bir hareket yaratıyorlarsa da, bu yüzdeki anlam basitlik ve sadelik kelimelerinin deyimi içinde kalır. Giriş eyvanı yarım yuvarlak kemerdir. Giriş yeri, düz lentoludur. Çeşme sivri kemerli bir, niş halindedir (Bkz. Plân 28).

Esas monümantel anlam, bu eserde de orta avlu içinde ve etrafında toplanmıştır. Burasının her yeri muntazam kesme taşla yapılmış olup, mimaride olgunluk gösteren bir anlayış taşır. Bilhassa avlu yüzlerini meydana getiren, revakların, ayak ve kemerleri, incelik, çeşitli tertip ve buluşlarıyla, bu kısmı mimari anlamda zenginleştirirler.

Revak ayakları, köşelerde (L) şeklinde ve ortalarda kare olarak plânlanmıştır.

Her yüzün, orta kemerleri geniş ve birbirlerine benzemez şekildedir. Bunlardan en tipik ve sanatkârane olanları, giriş aksı üzerine raslayanlardır. Yan küçük kemerlerde de, çeşitli güzel buluşlarla, değişiklikler yapılmıştır. Avlu fasatında, küçük kemerler üst seviyesinde, bütün avluyu çevreleyen (Nesih) süslü bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Üst seviyede de saçak konsolları ve plâkları sıralanmaktadır. Revakların dip duvarlarındaki kapıların üst başları, düz lentolu olup, onun da üstünde yarım daire kemerli aydınlık pencereleri bulunur. Revakların tonozları tuğla malzeme ile örgülüdür. Odaların da böyle olması gereklidir. Oda eyvan kısımlarının duvar ve tonozları sıvalıdır. Avlu zemini ve bölmelerin içleri taş döşelidir¹⁸.

17. 1962 yılı Zenciriye medrese binası doğusunda yapılan bir kazıda, bu husus anlaşılmıştır.

Güney kısmı arsalarda'da, eski yapıların enkazı görülmektedir.

18. Zenciriye Medresesi, Diyarbakır Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaktadır. Son onarımlar da, Müzeler Genel Müdürlüğüne yapılmıştır. Bu onarımlarda eseri tarihi hüviyetine kavuşturma amacı güdülmendiğinden Restorasyona fazla itina gösterilmemiştir.

Binanın üstü toprak örtüsüne benzer şekilde, kısmen **kro beton** olarak örtülmüştür.

Zenciriye Medresesinde görülen bazı mimari detaylar :

Mimarî varlığın orta avluda toplandığını yukarıdaki açıklamalarımızda yazmıştık. Üzerinde durulacak detaylarda yine bu kısımda olacağı aşîkârdır.

Zenciriye mimarı İbrahim Dirhem maharetli yapı detayları hiç şüphe yokki buradaki revakların kemer çeşitlerinde kendini göstermektedir. Avlunun orta akslarına düşen geniş açıklıktaki kemerler, maharetli ve üstün buluşlu örneklerdir. Girişin hemen önü, üç sıra örgülü, içli dışlı geçmelidir. Yüzlerden biri tek taş, yanındaki iki taş olarak örülmüştür ve konsol kemer şeklindedir. (Bkz. Plânj 29-30), (Resim 49-52). Aralarında başka renk taşda vardır.

Baş eyvan önündeki kemer de (Elips) kemer şeklindedir. Buna lâmbalı kemer de diyebiliriz. Önden yarısı aşağı doğru çıkıntı yapar (Resim 41). Yüzden bir atlayarak örgüde bulunan taşların yüzleri rûmî motiflerle bezelidir.

Köşe kısımlarıyla yanlarda olan küçük kemerlerden aynı sıradakiler, birbirinin aynı olmak üzere çeşitlilik gösterirler. Aralarında, orta özengisi havada çifte kemer olanı da vardır. (Resim 50). Bunlar arasında da lâmbalı, yarım uygulı olanlar bulunur. Bugün epeyce harap görülen bu kemerlerin yapımı, oldukça maharetli ve başarılı mimarî buluş ve işçiliği temsil ederler.

Zenciriyenin bütün taş işçiliği iyi kalitededir. Son onarımlarla hayli bozulmuş olmakla beraber, eskilerin üstün başarısı en küçük parçasında bile görülmektedir.

Özet olarak diyebiliriz ki; Zenciriye Medresesi plân özelliği ile tam anlamıyla ölçülü bir medrese kuruluşudur. Yapı ve detay özelliğiyle de; mübalâğaya gitmeyen bir kuruluş ile orta çapta bir yapıdır.

Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesi bina grupları üzerinde bulunan ve bu yapıların kuruluş ve onarılış durumlarını belirten yazıtlar hakkında :

Ulucami binasıyla, diğer bu mimarî manzumeğe dahil binalarda, yapı ve onarım tarihlerini belirterek, binaları kutsal kılmak ve mimarî yönden süslemek amacıyla birtakım yazıt grupları, yapı bünyesine işlenmiş oldukları gibi, bazı vakfiyelerle, vergi ve yasaklarının kaldırılmasına ait ferman suretleri, binaların duvarlarında yer almış bulunmaktadır.

Bunların sayısı (27) kadardır. Ekseri yazıt parçaları Ulucamiin avlu yüzlerine de toplanmış gibidir. Biz bu yazıtta da konumuz içinde ancak mimarî manzumenin yapılış, onarım ve tâdilleriyle ilgili olanları alarak, konumuzu açıklığa kavuşturmak emelindeyiz.

Bunları, tarih sırasına koyarak ve manzume binaların konusunu açıklama tertibine uyarak diziledik. Esasları arapça olan metinlerin türkçeye tercümeleriyle birlikte aşağı yazılarımızla okuyucularımıza sunmaktayız¹⁹.

Yazıtların büyük bir kısmı yapıldıkları gündeki yerlerde ise de, bazıları da, sonradan yapılan onarımlar sırasında yer değiştirmiş, bazı parçalarını kaybetmiş ve bazıları da bir süs şeridi şeklinde şöylece ve tekrar kullanılmıştır.

Bu çağda yazılarla süsleme yapmak Türk - İslâm mimarî sanatı için

de itibarlı bir konu olmuş bulunduğundan, Diyarbakır Ulucamii mimari manzumesindeki binalar da, yaşadığı tarih boyunca bu sanatın çeşitli tipte örneklerine rastlanmış bulunmaktadır. En eskiler, süslü şereci küfi olup, nesih ve düz nesih şeklinde sıralı örnekler görülmektedir. Günümüze kadar gelebilmiş örneklerin çoğu, koyu veya açık renkli taşlar üzerine oyma kabartma olarak işlenmiş parçalardır ve bunlarında çoğunluğu binaların dış yüzlerindedir.

İç yüzlerde olanlar arasında kuytu yerlerde alçıdan yapılmış olanları, kalmış bir örneğinden anlaşılmaktadır. Bu örnek, Mesudiye Medresesi baş eyvanı içindedir. Ulucami mimari manzumesinde en eski kuruluş tarihini taşıyan yazıt (H. 484 - M. 1091) tarihli olup, camiin avluya bakan duvarının sağında, yani batısındaki duvarın pencereleri üzerinde, bir satır halinde bulunmaktadır.

Bu yazıtın türkçe kısaltılmışından Artuklu Sultan Melik Şah'ın emriyle, veziri Ebül Mansur Muhammedin vilâyetinde, Kudüslü Muhammetoğlu Ahmed'in vekâletiyle binanın yapıldığı anlaşılmaktadır (Y. No. 1).

Bu yazıta zaman bakımından en yakın tarihi taşıyan değerleri yazıtta (H. 511 - M. 1112) tarihli olup, avluyu çeviren revak ve maksurelerden batı tarafında olanın birinci kat sırasındadır (Y. No. 2). Ve Sultan Melik Şahın oğlu (Muhammet) zamanında, Kadı Abdülvahit eliyle bu kısmın yapıldığına işaret edilmektedir.

Buranın üst kısmında bir firiz şeklindeki başka yazıtta (H. 518 - M. 1119) tarihleri olup, Ebül Mansur İlâldı zamanında (Muhammedoğlu Abdül Kasım Mahmud'un devleti zamanında) yine Abdül Vahit eli ile bu kısmında tamamlandığı öğrenilmektedir (Y. No. 3).

Ulucamiin avlu cephesinin doğu yanında (H. 550 - M. 1157) tarihli bir yazıt vardır ki, bu cephedeki yazıtın devamı gibi durmaktadır. Halbuki her ikisi arasında 66 senelik bir fark görülmektedir. Bu yazıttan çıkarılan anlama göre, avlunun doğu ve kuzey taraflarındaki, revak ve sofalarında bu zamanda yapıldığını anlatmaktadır. Bu kısımların yapılması, Nisan oğlu Ahmed'in Oğlu, Hasanın isteği üzerine İlâldı Oğlu Kutlu Bey Ebül Muzaffer Mahmut'un zamanında, vekili Mimar Kürgânî Hübbetullah eliyle yapıldığı beyan edilmektedir (Y. No. 4).

(H. 550 - M. 1157) tarihli bir başka yazıtta, Ulucamiin minaresinde bulunmaktadır. Yukarıdaki yazılarımızda da açıkladığımız gibi, bu yazıt bu kısma son yapılan onarımlar sırasında, bir süs elemanı olarak konulmuştur. Ebu Sait İlâldı emriyle, Nisanoğlu, Ali Oğlu tarafından, avluya ait maksurelerin yaptırıldığını bildirmektedir (Y. No: 5).

(H. 557 - M. 1164) tarihli bir yazıtta Ulucami avlusunu çeviren revaklardan doğuda olanının alt sırasında bulunur. Nisanoğlu Abdül-Kasım Ali Emir eti ve İlâldı oğlu Ebül Muzafferin valiliği yanında, mimarları gürgânî Hibbetullah'ın yaptığı anlaşılmaktadır (Y. No. 6).

Yukarıda, tarih sırasıyla yerlerini belirttiğimiz, Ulucami yapısına tarih gösteren yazıtlar altı taneden ibarettir. Bunlar tarih gösterilerinden anlaşılan bir şey varsa, Diyarbakır Ulucamiinin yapısı 73 sene kadar uzun bir zaman içinde tamamlanmıştır¹⁹.

Bunlardan başka yine bu zamanlar içinde Ulucamiin çeşitli yerlerinde tarihsiz olan ve aynı zamanlara ait olabileceği aşikâr olan yazıtlar vardır. Böyle

bir yazıt Büyük Doğu kapısının dış yüzünde ve kemerin üstündedir (H. ?) ve Y. (No. 7).

Nisan oğlu Hasan, oğlu Alinin yapılmasını istediğini bildirmektedir ki (H. 550 - M. 1157) atirihlerinde cami avlu cephesi duvarlarıyla, minarede bulunan yazıttaki şahsın isimlerinin aynı olmasıyla uymaktadır.

Diğer tarihsiz yazıtlar da, yazı şekli ve istifi bakımından yine ilk yapılışı ifade eden yazıtlar arasında bulunurlar, Ebül Kasım bin Nisan isimlerini ihtiva etmesi bakımından (H. 518 - M. 1119) tarihli olması icabetmektedir (Y. No. 8).

Ulucami'de bunlardan başka tamir ve tadillere ait yazıtlarda bulunmaktadır; (H. 735 - M. 1334) tarihleri olan ve camiin doğu yüzünde pencere üstünde bulunan yazı Sultan Melik Sabbahın zamanında, Selâhattinin oğlu, Hacı Yusuf tarafından yaptırılan tamiri bildirmektedir (Y. No. 9).

(H. 874 - M. 1448) tarihli olan bir başka yazıtta, camiin güney duvarında pencereleri üstündedir. Osmanlı tarihlerinin uzun Hasan diye tanıdıkları Sultan Ebül Mansur Hasan Bahadır'ın emrettiği ve Şeh Alinin yaptırdığı tamirleri bildirmektedir (Y. No. 10).

Ulucami'de bir tadil işi olarak yapılan ve avlunun kuzey - batı köşesine yerleştirilen, Şafiiler Camii avlu cephesinde bulunan yazıtta, (H. 935 - M. 1550) tarihli olup, Osmanlı İmparatorlarından Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle, Diyarbakır Kalesi Emîri Muhammet tarafından yaptırıldığını beyan eder. (Y. No. 11).

Bunlardan başka (H. 1124 - M. 1745) tarihli camide geniş ölçüde onarımların yapıldığına (Y. No. 12) ve (Y. No. 13) (H. 1255 - 1266 M. 1885) minarenin tamir edildiğine ve (H. 1269 - M.

1888) de de büyük havuz ile, namazgâhın yapıldığına dair yazıtlara rastlanılmaktadır. (Y. No. 14). Şu hesaba göre özet olarak konuyu sıralarsak :

Ulucamiin 70 seneye yakın bir zaman bütünlemesine uğraşmış ve bundan yüz yıl sonra da tamirleri başlamıştır: Manzumenin genişlemesi çalışmaları yapılmış ve son olarak da 18. Yüzyılda tekrar geniş ölçüde camide onarımlar yapılarak o haliyle son Cumhuriyet devri onarımlarına kadar gelinmiştir.

Ulucami mimarî manzumesine dahil, Mesudiye ve Zenciriye medreselerindeki yazıtlara gelince; biz bunlara ait tarihleme konularını, mimarî bildirileri arasında açıklamaya çalıştık (Lütfen bakınız Y. No. 14 - 18).

Mesudiye'de bir dereceye kadar açık beyan yapan yazıtlar varsada, birçokları da, mimarî süs durumunda, kutsal anlamlı yazıtlardır.

Zenciriye'de ise; gerek tarih ve gerek süs olan yazıtlar, son yılların bakımsızlığından ortaya çıkan harabilikten ve yine bu arada yapılan bilgisiz onarımlardan, tamam denilecek şekilde dağıtılmıştır. Burada üzerinde durulacak esaslı bir yazıt yoktur denilebilir.

Bir âyetin bazı parçaları, yarım yamalak, mimarının adını açıklayan yazıt parçası görülebilmektedir.

Şimdi mimarî manzumenin kuruluş onarım tamir ve ilâvelerine ait olan yazıtlara ve türkçe tercümelerine bir göz atalım:

Yukarıdan aşağı açıklamaya çalıştığımız mimarî manzumenin, 14 Plânj Ulucami ve etrafına, 6 Plânj Şafiiler Camiine, 6 Plânj Mesudiye Medresesine ve 4 Plânj da Zenciriye Medresesi

çatısına kadar topunu, Tanrı'nın rızasını arayarak, malından teberru ederek, büyük emirimiz, ulu Serasker, dinin kemâli, İslâmın şerefi, devletin cemâli, milletin bahası, askerlerin önde geleni, emirlerin tâcı Emirülmüminin yardımcılarından, Nisan oğlu, Hasan oğlu, Ebul Kasım Ali istedi.

(Allah onu okuyana ve (adı geçeni, Rahmetle ve mağfiretle anana, Rahmet etsin) büyüğümüz, melik ve âdil, veliyul niam, dinin cemâli, İslâmın behası, milletin sâdi, ümmetin imdatçısı, kalelerin emiri, Müslümanların emiri, İlledi (İlâldı okunacak) oğlu Ebul Muzaffer Mahmudun valiliği zamanında, (H. 557) senesinde yapıldı. Mimarı Gürkanlı oğlu Hibbetullahtır.

7 — *DIYARBAKIR ULU CAMİİ*
Doğu tarafındaki kemerli girişinin yüzündeki tarihsiz yazıt:

Üst sırada birinci satır;

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . مَا نَطْرَعُ بَيْعَهُ وَالذَّفْنَاقَ عَلَيْهِ نَالَهُ مَوْلَانَا الزُّبَيْرُ بْنُ الْعَبَّاسِ
الرَّحْمَنُ تَعَالَى اللَّهُ رَبُّنَا وَسَيِّدُنَا اللَّهُ نَعْلَى وَوَلَدُهُ .
يُنْزِلُ الْوَحْيَ الْعَقْبَةَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى الْحَاجَّ بِمَجَاهِدِ بْنِ يَوْسُفَ بْنِ صَالِحِ بْنِ
عِيْسَى حَمَمَةَ وَتَلَاتِينَ سَعْمَانَةَ .

Birinci satırın altında sağ tarafta;

عيسى بن الحسن بن نيساب (حماة بن كمال الدين) ابن علي بن حسن بن نيساب

Birinci satırın altında sol tarafta;

من شعير أمير المؤمنين

TÜRKÇEYE TERCÜMESİ : Yargılayan, esergeyen Tanrı'nın adiyle bu yapı, Büyük Emirimiz Ulu Serasker, dinin kemâli, İslâmın şerefi, devletin cemâli, milletin behası, ümmetin rükünü, askerlerin piştarı, emirlerin tacı, Emirül Müminin yardımcısı, Nisan oğlu, Hasan oğlu Alinin, teberruan yapılmasını ve masrafının malından ödenmesini emir eyledi.

8 — *DIYARBAKIR ULU CAMİİ*
avlusunun doğu tarafındaki maksurenin orta girişi üstündeki (pencerelerin üstünde ve iki sütun arasındaki) yazıt tarihsizdir.

أَعْمَارُ سَابِقِ اللَّهِ مِنْ آمِنَ اللَّهُ وَالْبَيْعُ الْإِخْرَ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَأَتَى الزَّكَاةَ

Sağdaki sütun başında;

ايراقم

Soldaki sütun başında;

بنياد

TÜRKÇEYE TERCÜMESİ : Tanrıların mescitlerini, Tanrı'ya ahiret gününü inanan ve namazını yoluyla kılan, zekâtını yolunda veren, kimseler tamir ederler. Nisan oğlu Ebul Kasım.

9 — *DIYARBAKIR ULU CAMİİ*'nin doğu duvarı pencere, üstündeki (H. 735 - M. 1334) tarihli yazıt:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . حَيْدُ هَذَا الْجَانِبِ الْمَعِينِ فِي أَيَّامِ مَوْلَانَا الزُّبَيْرِ بْنِ الْعَبَّاسِ . إِنَّكَ الصَّالِحُ فِي الدُّنْيَا
وَالدِّينِ مِنْ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الشَّرِيفِ وَالْمَلِكِ الْمُشَوَّرِ أَعْرَاقَهُ أَعْصَارُ ذَلِكَ بِالْوَسْطِ
وَالْعَالِيَةِ وَالْوَلَوِيَّةِ الْكَلْبَةِ الْحَاسِمَةِ حَامِ الدُّنْيَا وَالدِّينِ حَرَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَوَلَدِهِ .
يُنْزِلُ الْوَحْيَ الْعَقْبَةَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى الْحَاجَّ بِمَجَاهِدِ بْنِ يَوْسُفَ بْنِ صَالِحِ بْنِ
عِيْسَى حَمَمَةَ وَتَلَاتِينَ سَعْمَانَةَ .

TERCÜMESİ : Yargılayan ve esirgeyen Tanrı'nın adiyle bu kutlu duvar, büyüğümüz, Şehit Sultan ve Mansur Melikin oğlu, dünya ve dinin güneşi, Sultan Meliki Salihin zamanında yenilendi (Allah yardımcısına kuvvet versin). Dünya ve dinin kılıcı yücelik, büyüklük, meliklik, bahadırılık işaretiyle ve (H. 975) senesinde, Salahattin oğlu, Allaha muhtaç kul, dinin mücahidi hacı Yusufun nezaretinde yapıldı.

10 — *DIYARBAKIR ULU CAMİİ*
Harim kısmı güney duvarı batı ucunda bulunan (H. 874 - M. 1448) tarihli yazıt Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasana aittir.

(Ayeti Kërimesi).....

سورة الزمر التي اتم . اما بعد احسن الله
 امرجه وانته عليه من ماله ملكا السلطان الملك العادل العالم العادل المنصور الظفر
 المنصور المنصور حاتم الدنيا والدين سلطان الامم والسلمين قاتل البغ
 والمنصور ابو النصر حسن بن ابي علي بن عثمان خلد الله ملكه وسلطانه واقامني
 على العالمين عدله واحسانه وذلك في سنة اربعه مئتين وخمسة عشر على يد
 العبد الشيخ علي بن الشيخ ابراهيم القندوز رحمه الله . (1)

TERCÜMESİ : Yargılayan ve esirgeyen Tanrı'nın adiyle, Tanrı'ya inanan, ahiret gününe inanan, namazı yoluyla kılan ve zekâtı yolunda veren Tanrı'dan başkasından korkmayan kimseler, Tanrı'nın mescitlerini tamir ederler ve bu kimselerin hidayet bulanlardan olması çok kuvvetlidir.

Büyüğümüz, malik ve âdil ve bilgin ve abit, müeyyet ve muzaffer ve Mansur beyindir.

Dünya ve dinin kılıncı, İslâm ve Müslümanların sultanı, facirlerle, mütemerritlerin katili, Osman oğlu, Ali oğlu, Sultan Ebulnasır Hasan Bahadır. Kendi malinden yapılmasını emir etti. - Allah mülkü saltanatını daim ve adaletü-ihsanını, bütün âlemlere şâmil eylesin - bu imaret, (H. 874) senesinde, Ali oğullarından şeh İbrahim oğlu ve Allahın kulu, şeh Alinin eliyle yapıldı. Tanrı ona rahmet etsin.

11 — **DİYARBAKIR ULU CAMİİ AVLUSU** kuzey - batı köşesinde Şafii-ler Camii denilen kısmın avluya bakan yüzünde, kapı ve pencereler üzerinde (H. 955) tarihli bir yazıt vardır. **Şöyle ki** :

سورة الزمر التي اتم . اما بعد احسن الله
 امرجه وانته عليه من ماله ملكا السلطان الملك العادل العالم العادل المنصور الظفر
 المنصور المنصور حاتم الدنيا والدين سلطان الامم والسلمين قاتل البغ
 والمنصور ابو النصر حسن بن ابي علي بن عثمان خلد الله ملكه وسلطانه واقامني
 على العالمين عدله واحسانه وذلك في سنة اربعه مئتين وخمسة عشر على يد
 العبد الشيخ علي بن الشيخ ابراهيم القندوز رحمه الله . (1)

TÜRKÇEYE TERCÜMESİ : Yargılayan, esirgeyen Tanrının adiyle, çok büyük sultan, kerametli şahinşah, Arap ve Acemin mevlâsı, kılıç ve kalem sahibi, Tanrının din uğrunda kaza yapan, cihat açan, adli insaf sancaklarını yük-selten, küfür itisaf bayraklarını düşü-ren, yeryüzünde Tanrının gölgesi, su ve toprağın kahramanı, Sultan oğlu Sul-tan Selimin oğlu, Sultan Süleymanın (Tanrı mülküne devam versin saltanat denizlerinde donanmasını yürütsün) zamanı adaletinde bu mesciti, keramet-li emirlerin Fahri, emir Muhammedin oğlu, Diyarbakır Kalesinin emiri Zer-bağlı, emir Muhammedül-Hüseynî ta-mir ve teçdit etti (Tanrı ecrini kat kat etsin ve iki dünyada kadrini yüceltsin). (H. 935) senesinde.

12 — **DİYARBAKIR ULU CAMİİ**-nin Harîm kısmı içinde ve orta sahın-da, mihrabın üzerinde (H. 1124) tarihli türkçe - osmanlıca 28 beyit üzerine yazılmış, manzum bir yazıt vardır. Bu-na göre; bir yangından sonra, Maktul Zade Ali Paşa tarafından camiin baştan başa tamir edildiği anlaşılmaktadır.

13 — **DİYARBAKIR ULU CAMİİ**-nin avlu kısmında bulunan namazgâ-hın güney tarafında ve saçak altında asılmış olan levhada (H. 1266) tarihli bir yazıt daha vardır. Bu da; 16 beyit-ten ibarettir. Bu yazıttan havuz ile na-mazgâhın yeniden yapıldığını ve mina-reninde bir depremden sonra, esaslı surete onarıldığını anlatmaktadır. İşte bu onarımlar içinde (H. 550) tarihli ve avludaki bir kısım maksurelerin yapı-mına işaret eder yazıt şeridi de kulla-nılmış olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. yazıt No. 5).

1. Buradaki birbirin üzerine yazılı bir kaç harf okunamadı.

14 — *DIYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ*'nin aşağı kemerlerinin üst ve yukarı kemerlerinin altındaki (H. 575) tarihli yazıt;

بسم الله الرحمن الرحيم مثل الذين يتفقون . الخ آية الكرسي

Batı tarafındaki parça;

الذين يتفقون الخ آية الكرسي

Batı tarafındaki parçanın sonundan başlayarak, güneydeki kemerlerinden dolaşan parça;

والذي هو بسم الله الرحمن الرحيم مولانا السلطان الملك المعور قطب الدين ابوالمعز شمساه بن محمد بن قرا أرسلان بن داود بن أبق وهو أمير المؤمنين . الخ الله أصابه وذلك في سنة خمس وتسعين وخمسمائة

TÜRKÇE TERCÜMESİ : Yargılayan, esirgeyen Tanrının adiyle, Tanrı yolunda malını infak edenlerin hal ve sıfatı, bir tanenin (tohumun) hali gibidirki yedi sümbül verir. Her sümbülde (başakta) yüz tane bulunur. Tanrı dilediğini kat kat eder; Tanrının vergisi boldur. İyi hizmetleri ve kalplerdeki niyetleri bilir. Bu medresenin inşasına tavan teberru eden, büyüğümüz, Sultan Meliki Mesut Kutbuddin, Emirül müminin Nâsırı, artık oğlu, Davut oğlu, Kara Arslan oğlu, Muhammet oğlu, Ebul Muzaffer Sökmandır. (Allah yardımcılarına kuvvet ve izzet versin). Bu inşa (H. 575) senesinde yapıldı.

15 — *DIYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ* baş eyvanı içinde alçı kabartma halinde (H. 596) tarihli bir takım yazıt parçaları görülür.

بسم الله الرحمن الرحيم
وطوع بأمر هذه المنصة المباركة لله والى الله العلى العزى الى رحمة الله
امير المؤمنين امير الله طاعة وخدمة تمام حركا مؤبدا على قضاها واداء
له سنة وذلك في سنة ست وتسعين وخمسمائة

TÜRKÇE TERCÜMESİ : Yargılayan, esirgeyen Tanrının adiyle, Tanrının yardımına muhtaç olan kul, bu kutlu medresenin topunu Tanrıya yakın olmak için gönülden yaptırdı..... Müminlerin emiri, - Allah saltanatına devam versin - onu buranın fakirlerine

müseccel ve müebbet olarak vakıf etti.....

Onun için ondan.....

(H. 596) senesinde.

16 — *DIYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ* kuzey tarafındaki giriş tonozu kemeri üstünde (H. 596) tarihli yazıt:

بسم الله الرحمن الرحيم تطوع بمل هذا المدرسة السلطان الملك المعور
شمساه بن محمد بن قرا أرسلان بن داود بن أبق وهو أمير المؤمنين . الخ الله أصابه وذلك في سنة ست وتسعين وخمسمائة

TÜRKÇE TERCÜMESİ : Yargılayan, esirgeyen Tanrının adiyle, Mahmut oğlu Melik Mesut, Sultan Sekman (H. 596) senesinde bu medresenin yapılmasını tatabvuu ve teberru etti.

17 — *DIYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ* avlusundaki güney taraftaki revakların içinde çok süslü mihrabın üzerinde (H. 620) tarihli bir yazıt şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم حافظوا على الصلوة والصلاة الوسطى وروواها بغير غش . الخ

Bunun altında ve sağında;

بسم الله العظيم

Solunda;

ورسوله الكريم

Yazıt vardır.

TÜRKÇE TERCÜMESİ : Yargılayan, esirgeyen Tanrının adiyle..... İhtimamla namazlara ve orta namaza devam ediniz, Tanrının yolunda sükût ve sakinetli durunuz. Büyük Tanrı doğru buyurdu..... Mimar Mesuttur, Mahmut oğlu, Halepli Cafer ustadın tersimidir. Bu (H. 620) senesinde yapıldı.

18 — *DIYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ* güney yüzündeki, takribî (H. 620) tarihli yazıt:

بسم الله الرحمن الرحيم . امر ببناء هذا المظان الملك المشهور العالم المؤيد
الملك المنصور المعاهد الزايط من العدل والعدل من الدنيا . الذي عماد السلام
واسم من اختيار اللوك واسلافين فأنزلهم والمثابرين فاهر الخواج
والشرفين من جنس جبهوش المسمى . واسر القرات والنج هدين ظهر الامام
عز الانام ببلاد حران حسو ايران مشهور (1) ان آلب لياغ بقوا قتلوك
ابوالفتح مودون ابن محمود ابن محمد بن قرا ارسلان ابن دادستان ان آلب

عصر امير المؤمنين وذلك في الايام الاسف في الارض صاحب الملك شمر الدين
ابن العراقي الملك السعود

Bu yazıtın sol tarafında altında, siyah taş çerçeve içinde ve yine siyah taş üzerine yazılmış bir yazıt daha vardır. Şöyledir:

أبنا مسعود رسم الاستاد جعفر بن محمود الحلبي وذلك
في سنة عشرين وسبعمائة .

TÜRKÇE TERCÜMESİ : Yargılayan, esirgeyen Tanrının adıyla... Mülkü saadetle muttasif sultan, alimü âdil müeyyet ve muzaffer ve Mansur mücahit ve murabut, âlemlere şâmil olan adabeti canlandıran(x) dünya ve dinin rüknü, İslâmiyetle Müslümanların imdadı, meliklerle sultanların iftiharını,

kâfirlerle müşriklerin katili, itaattan sapanlarla sapıklalıkta inat ve temerrüt edenlerin ezicisi, Müslüman askerlerinin şerefi, gazilerle mücahitlerin yardımcısı, imanın zahiri, halkın nâsırı, cihanın pehlivanı, İran'ın Hüsrevi... Şehriyarı, Emirul Müminin Nâşiri, Artık oğlu, Sekman oğlu, Davut oğlu, Kara Arslan oğlu, Muhammet oğlu Alplhtane Babuka Kutlu Bey Ebül Fetih Mevdunun emriyle bu yapıldı. Bu yeni işe Serasker mülk sahibi, dinin güneşi Ebülirâki Melik Mesuddur.

ALT YAZITIN TERCÜMESİ : Mimar Mesuttur. Mahmut oğlu Halepli Cafer ustadın tersimidir. (H. 910) senesi.

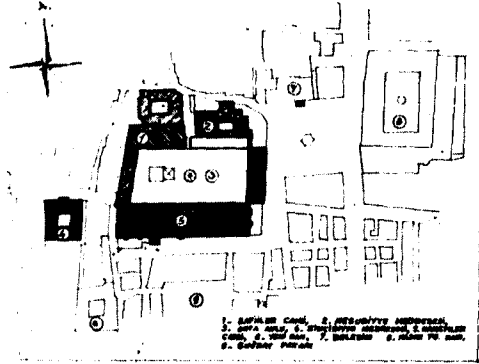
x. Bu kısımda üç, dört harf bozuktur.

PLÂNŞLAR

Plang No.	1 —	Diyaribakır Ulu camii M. M. durum plânı
»	2 —	Hanefiler kısmı ve avlu plânı
»	3 —	» » Camii kesitleri ve cephesi
»	4 —	» » Camii » Kuzey - Güney
»	5 —	» » » avlu cephesi
»	6 —	» » » arka ve yan cepheler
»	7 —	» » Minare - Mimari detayları
»	8 —	» » Doğu taraf maksuresi P. ve cephesi avlu yüzü
»	9 —	» » Doğu taraf maksuresi P. ve çarşı yüzü
»	10 —	» » Batı taraf Maksuresi P. ve Yüzü
»	11 —	» » » » Kesiti
»	12 — 13	» » Doğu ve Batı taraf Maksureleri detayı
»	14 — 15	» » Sarı Abdurrahman Paşa Kitaplığı cephe ve tavan det.
»	16 —	Ulucami avlusundaki şadırvan, Havuz ve namazgâh
»	17 —	Şafiiler camii ve etrafındaki binaların plânı
»	18 — 19	» » avlu yüzü ve kuzey maksuresi yüzü
»	20 —	Şafiiler Camii detayı.
»	21 —	Mesudiye medresesi alt kat plânı
»	22 —	» » Üst kat »
»	23 — 24	» » Kesitleri
»	25 —	» » Revak detayları
»	26 —	» » Mihrap »
»	27 —	Zenciriye Medresesi Plânı
»	28 —	» » Kesitleri
»	29 —	» » ve detayları
»	30 —	» » Revak detayları.

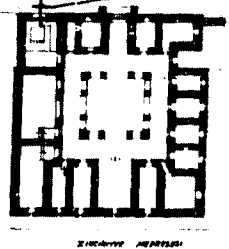
DIYARBAKIR ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE.

VAZİYET PLÂNI Mik. 1/200

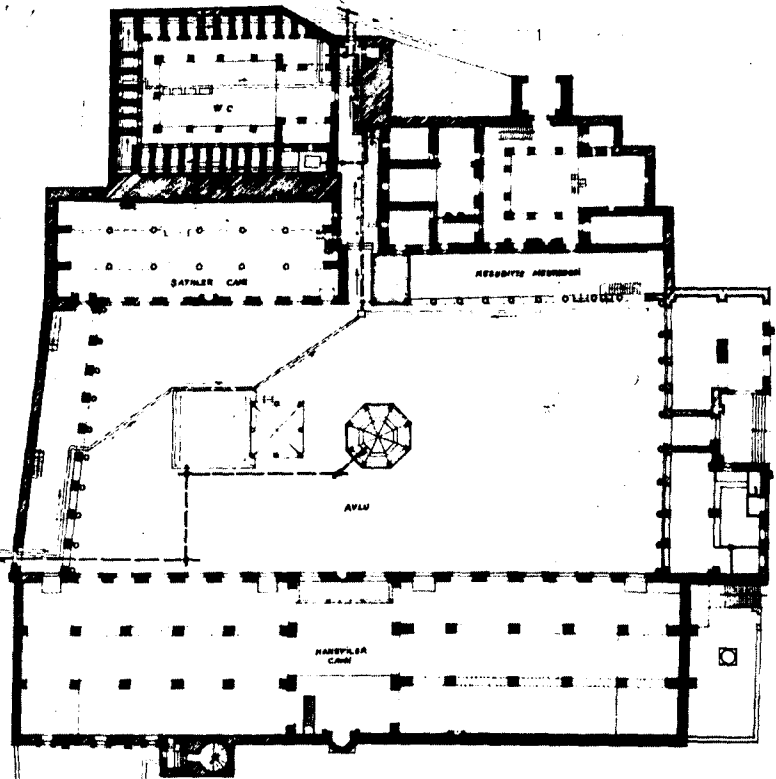

DIYARBAKIR 1/1000 HALLI HAZİR HARİTASINDAN
MANZUMEVİ ÖĞETİRİR
BİR PARÇA

1. SİYAHI CAMİ, 2. SİYAHI AHŞEM, 3. SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ, 4. SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ, 5. SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ, 6. SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ

SİYAHI AHŞEM

AVLU

HANÇERLER CAMİ

İSARETLER
[Symbol] ULU CAMİ İÇİNDEKİ HANÇERLERİNİN DİĞER BİNALAR
[Symbol] ÇEVRE BİNALAR
[Symbol] SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ
[Symbol] SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ
[Symbol] SİYAHI AHŞEMİN İÇİNE KİMLİKLERİ

MAHMUT AKOK 1988

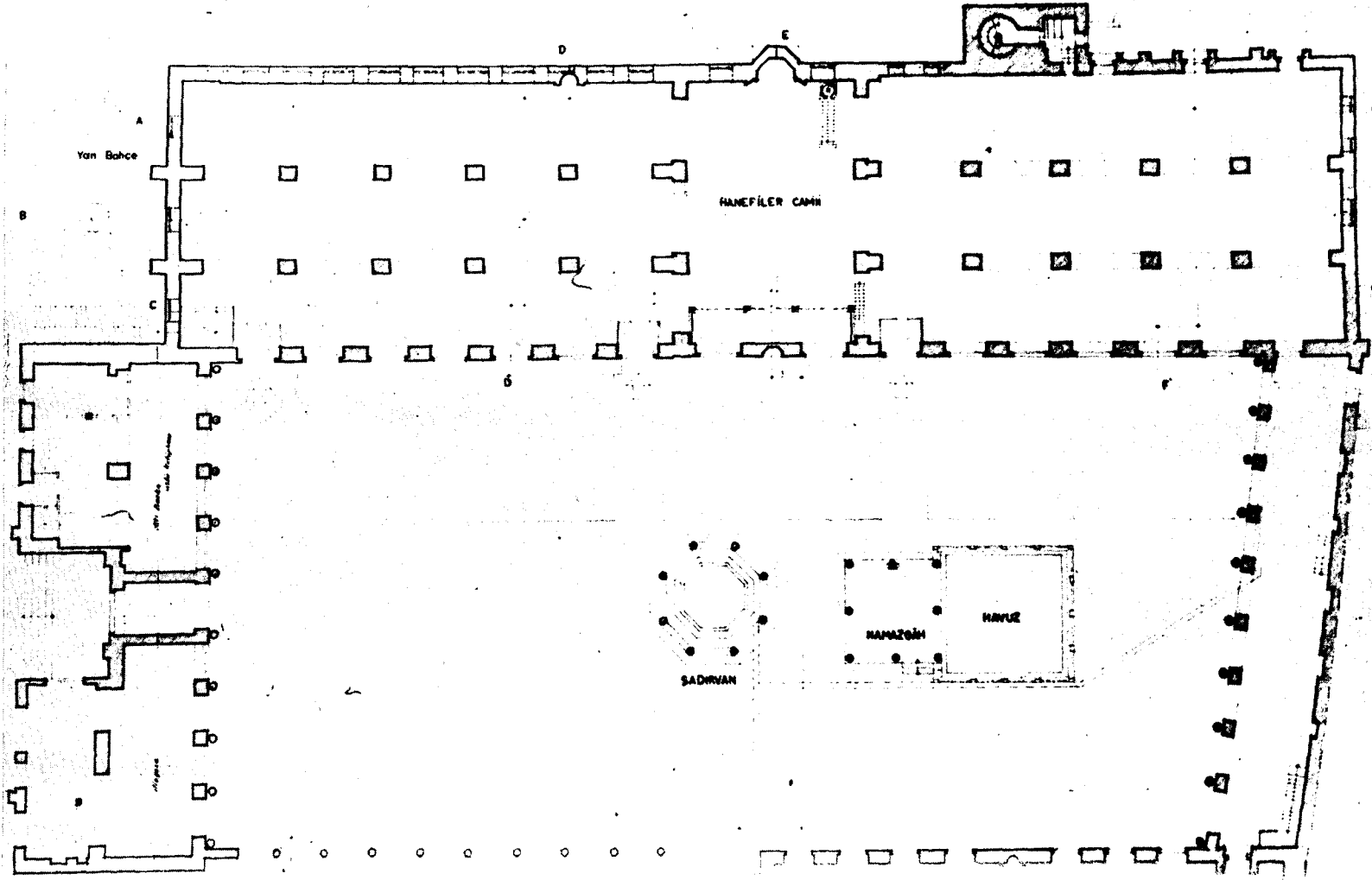
PLANŞ : 1

AKOK

DIYARBAKIR ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE. MİKYAS: 1/100

HANEFİLER KISMI ve AVLU

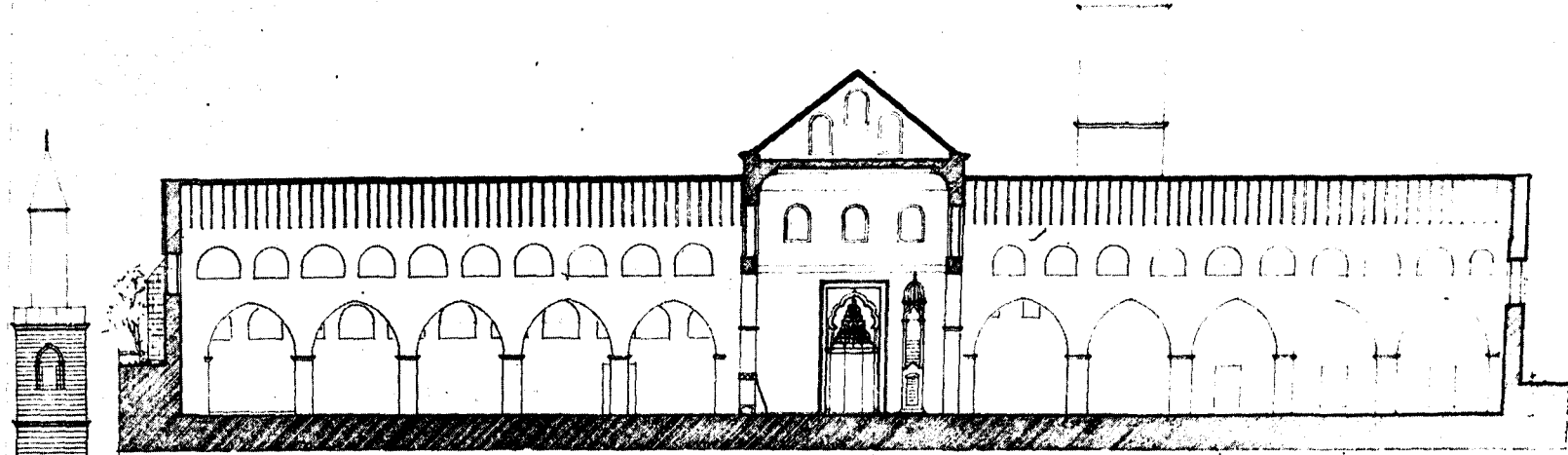
PLANŞ : 2

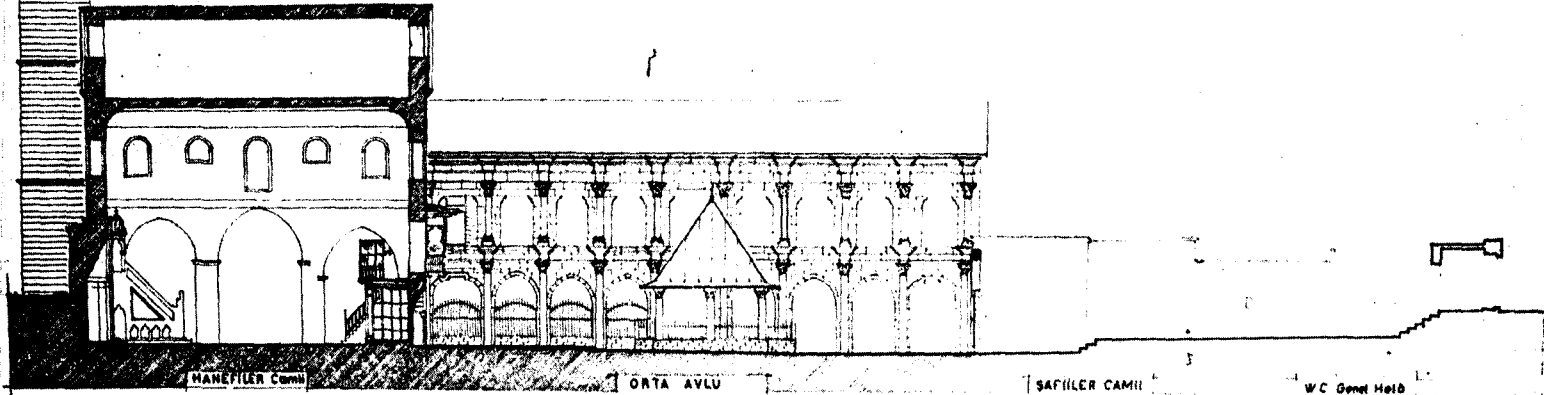
DIYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ -RÖLÖVE-

MİKYAS: 1/100

ULU CAMİ'den kesitler

E-F KESİTİ

MANLILAR CAMII

ORTA AVLU

E-F KESİTİ

SAFİLER CAMII

W.C Genel Hald

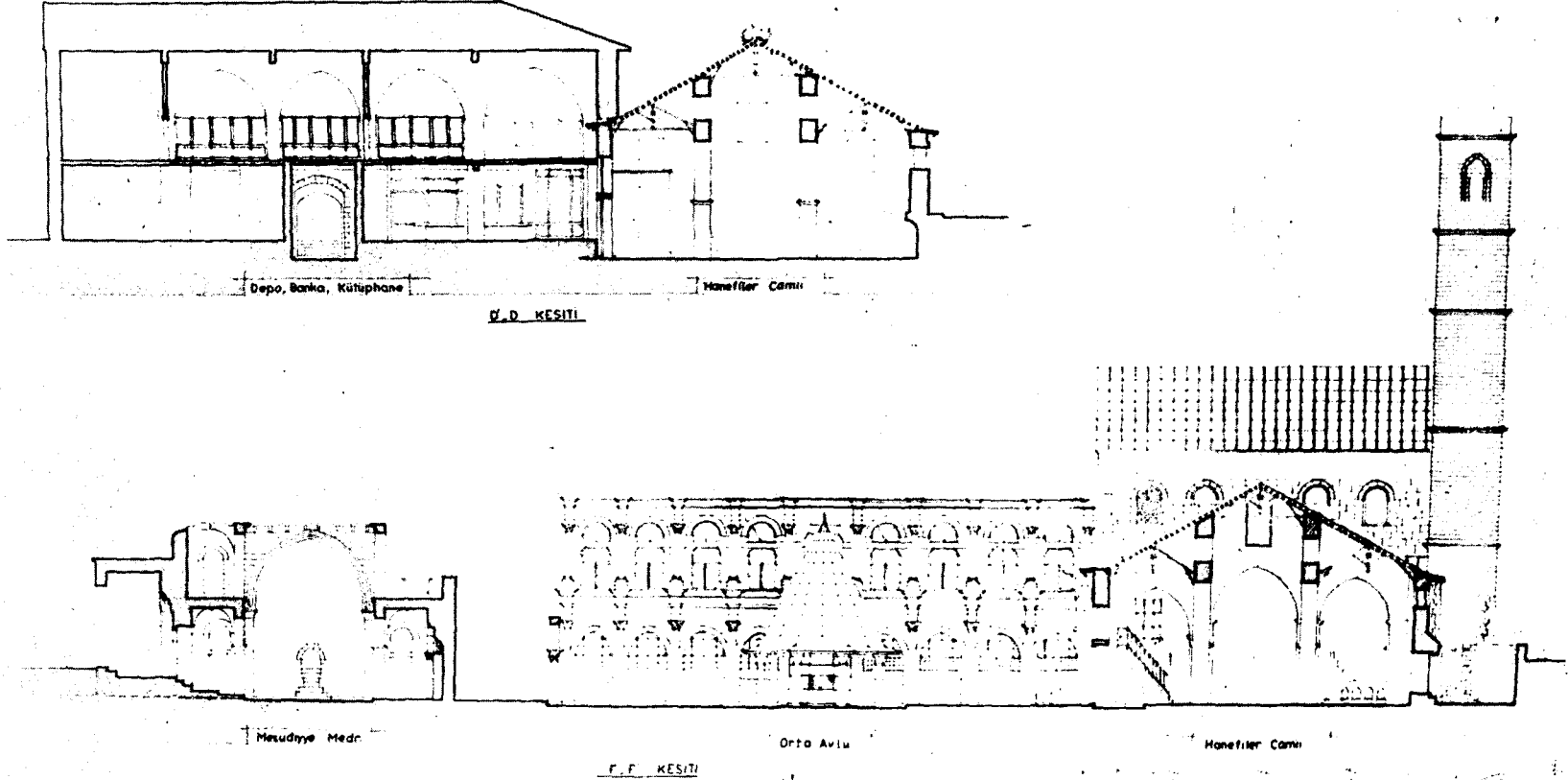
PLANŞ : 3

MAHMUT AKOK 1987

AKOK

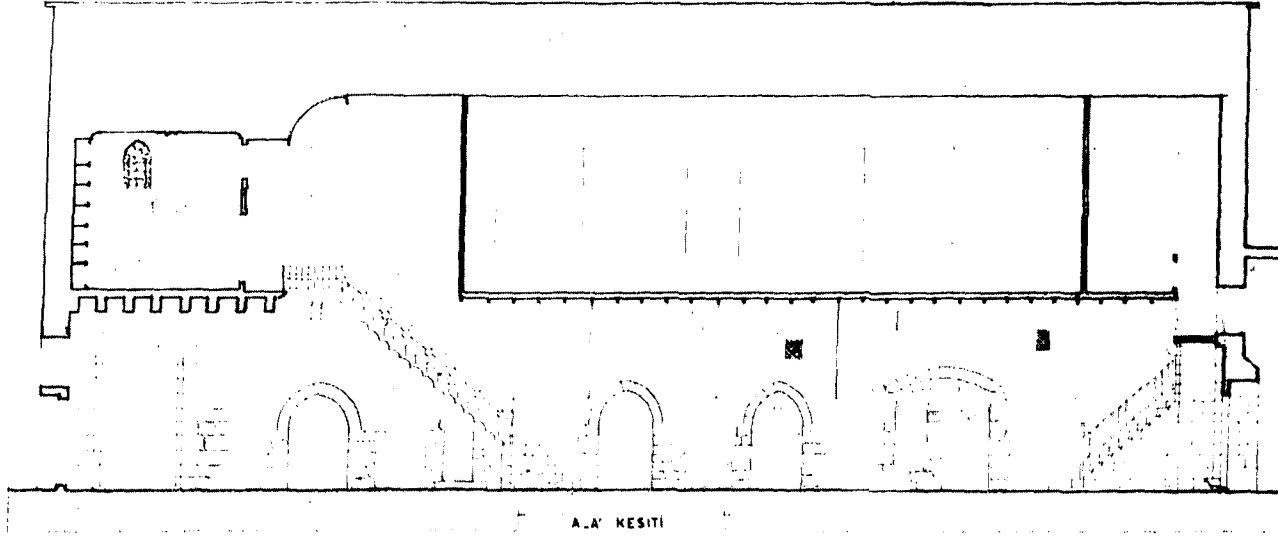
DİYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE. MIKYAS 1/100

ULU CAMİ. Avlu, Mesudiyye ve Kütüphane

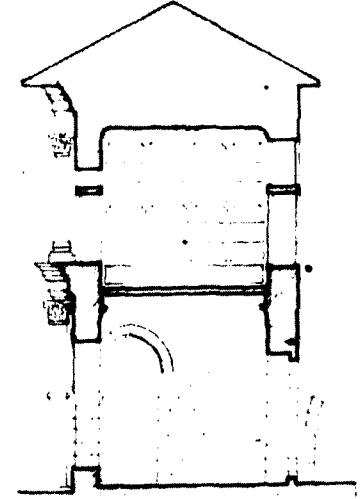

DİYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ -RÖLÖVE-
ULU CAMİ - PLÂN ve KESİTLER

MİKYAS: 1/50

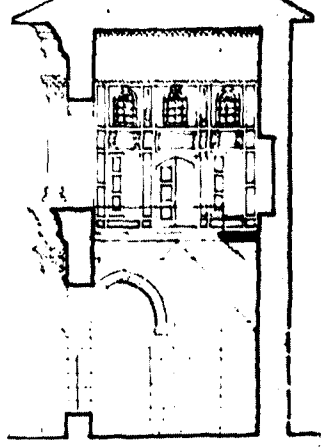

A.A' KESİTİ

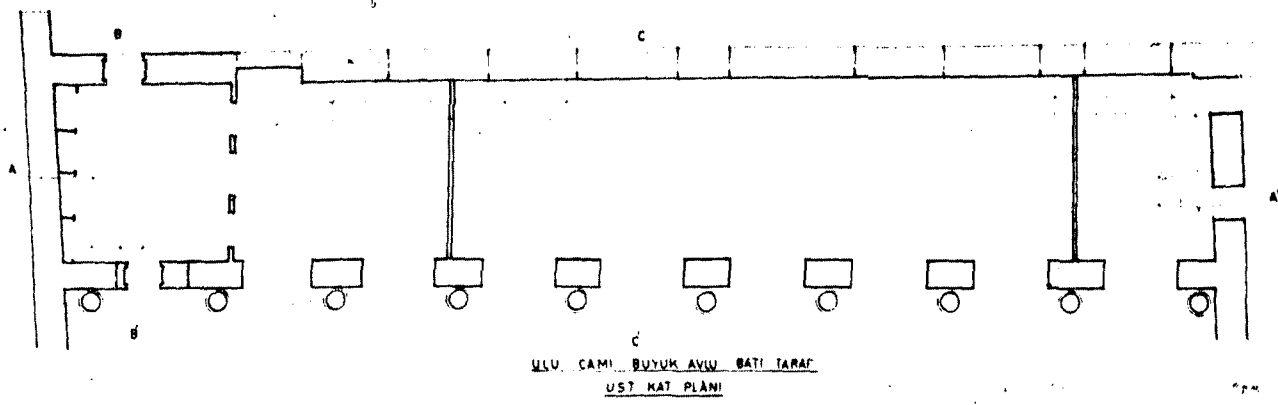
B.B' KESİTİ

Seri Abdurrahman Paşa Kitabı

C.C' KESİTİ

MAHMUT AKOK 19

ULU CAMİ BÜYÜK AVLU BATI TARAF
ÜST KAT PLANI

PLANŞ : 5

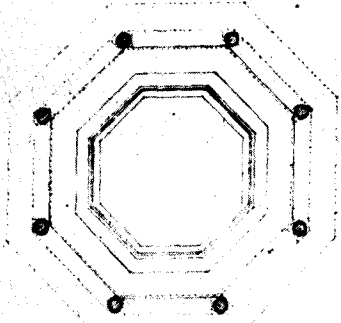
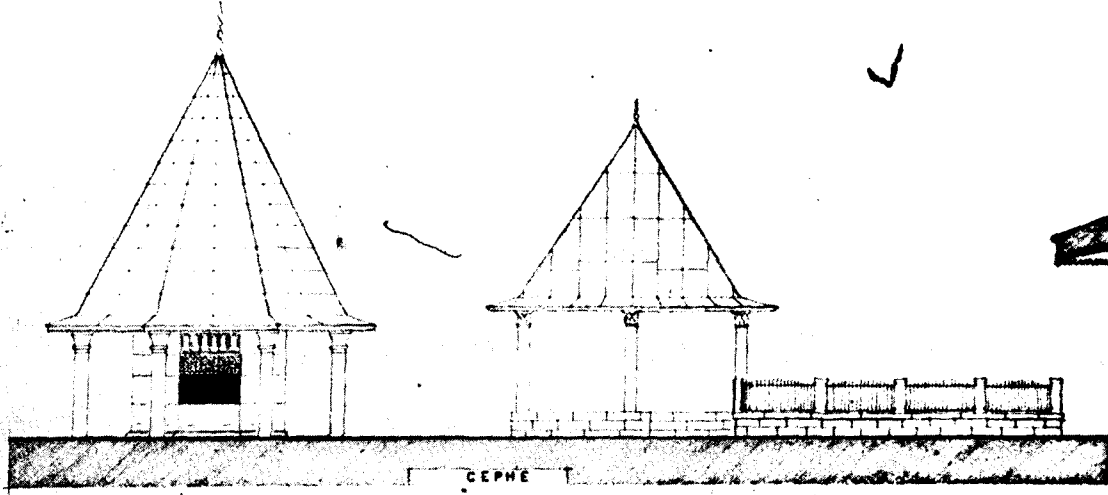
AKOK

DİYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ .RÖLÖVE. MIKYAS: 1/50.1/10

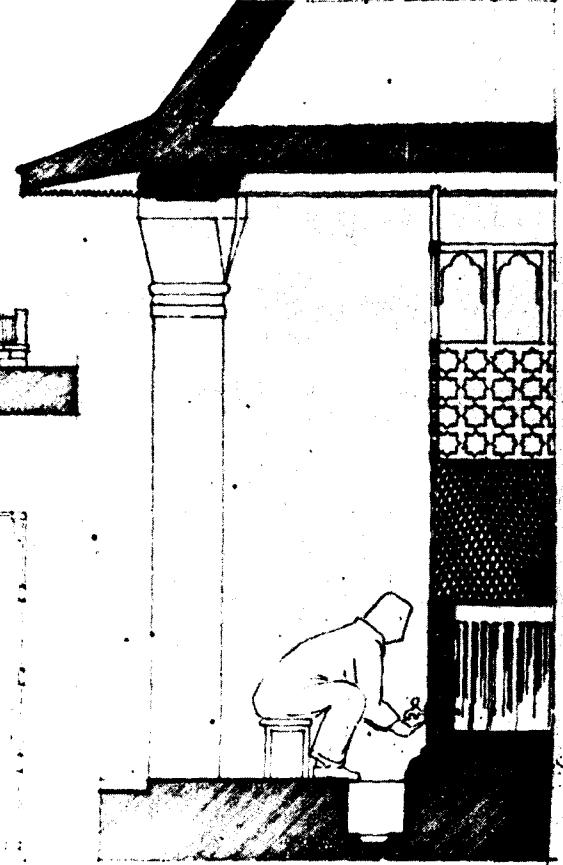
ULU CAMİ Avlusunda

Sadirvan, Namazgâh ve Havuz

PLANŞ : 6

SADIRVAN, NAMAZGÂH ve HAVUZ PLANI 1/50

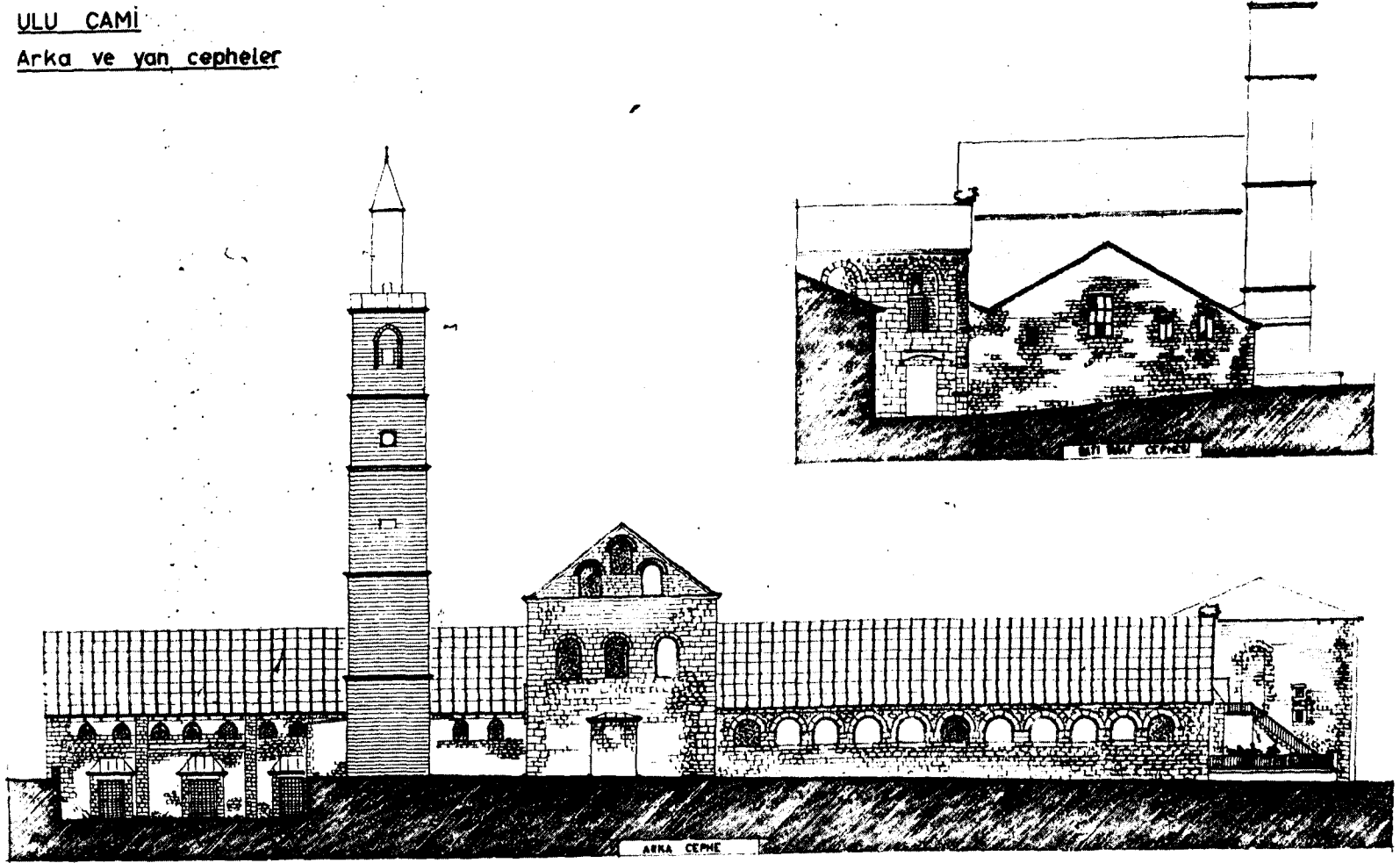

SADIRVAN DETAY KESİTİ 1/10

DIYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ - RÖLÖVE. Mik. 1/100

ULU CAMİ

Arka ve yan cepheler

PLANS : 7

M. d. t.

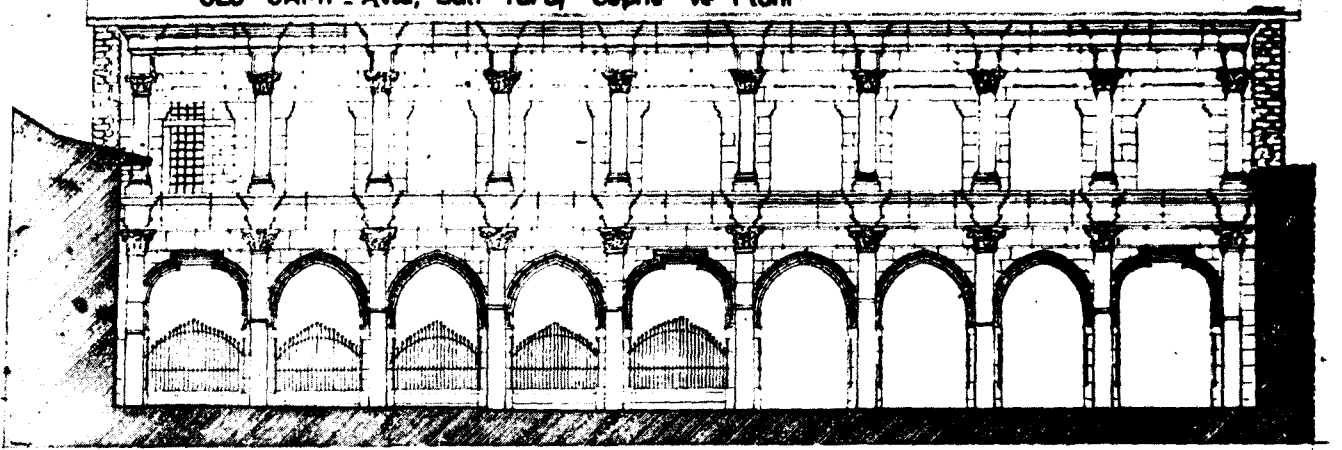
17

MAHMUT AKOK 1982

AKOK

DIYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE. M. 1/30.

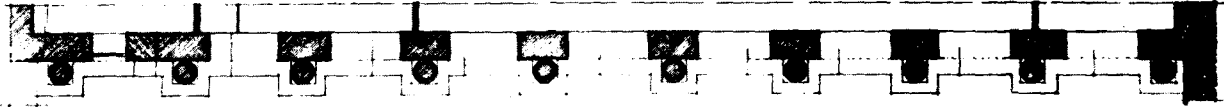
ULU CAMİ - Avlu, Batı taraf Cephe ve Plânı

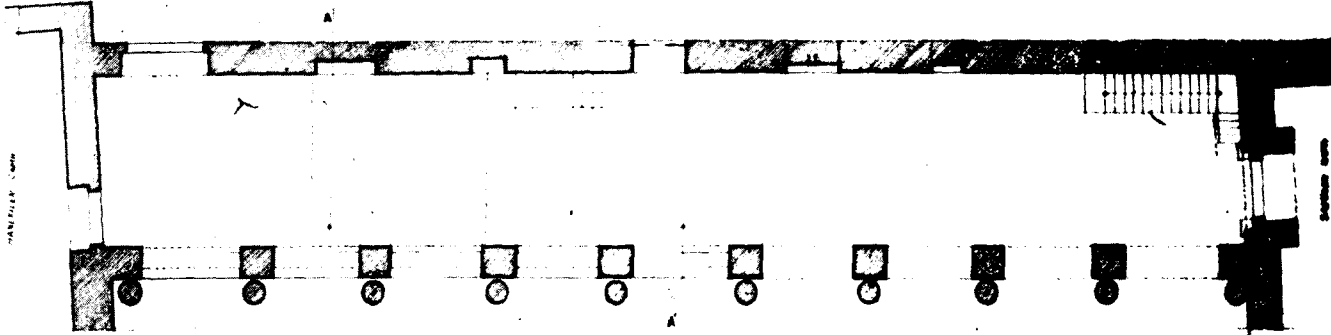
ULU CAMİ

CEPHE

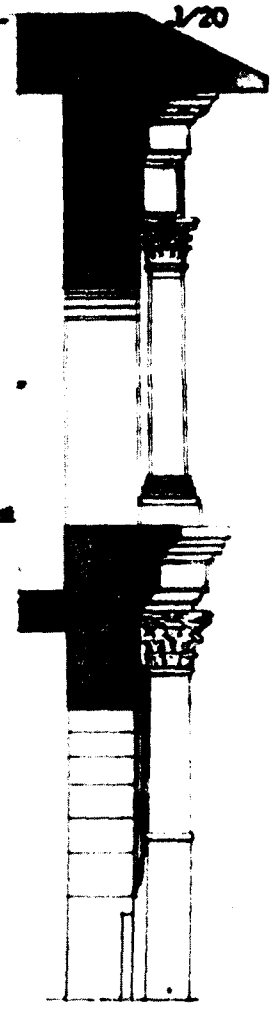
SARAY ÇIKIŞI

ÜST KOLONLU KISIM PLANI

ALT KISIM PLANI

1/20

CEMİNE NİHAZİ VE İNŞAATININ
KURULUŞU

1/20

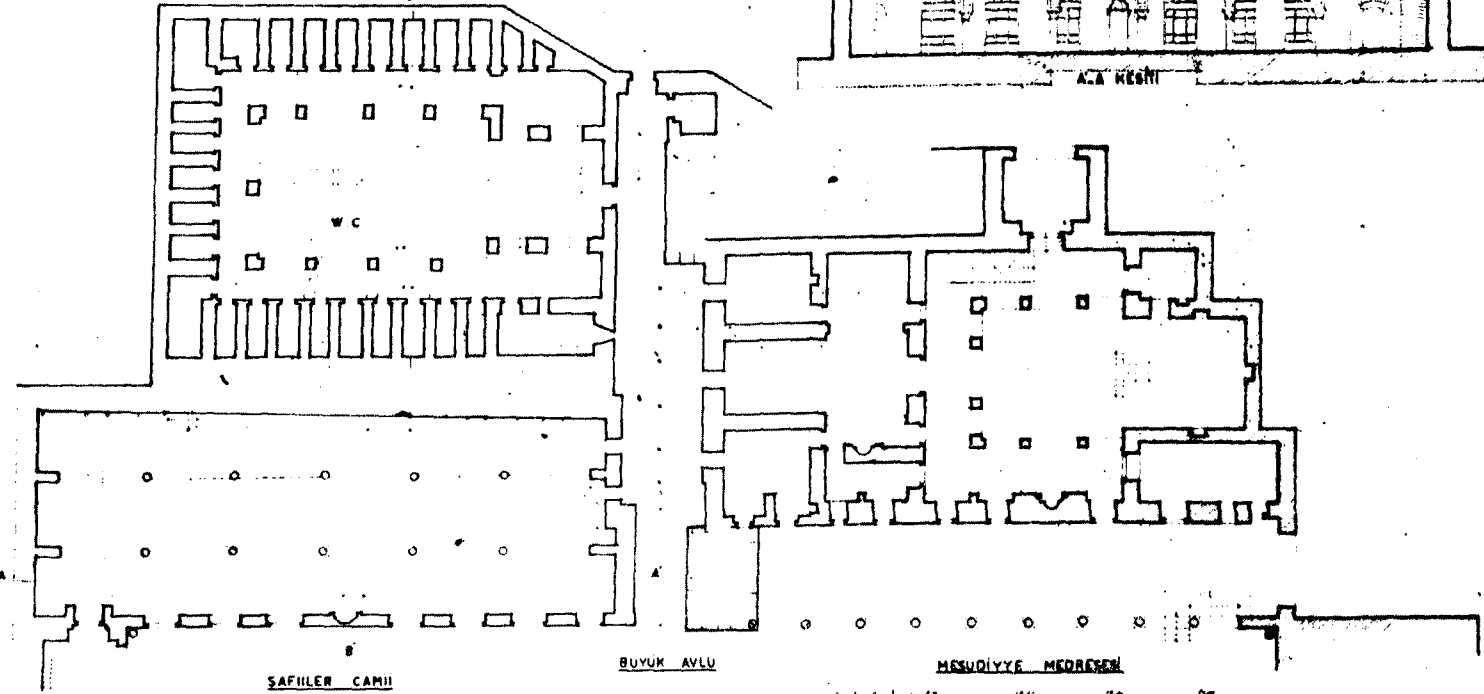
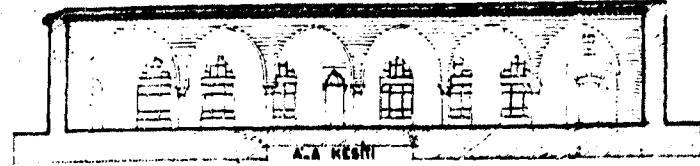
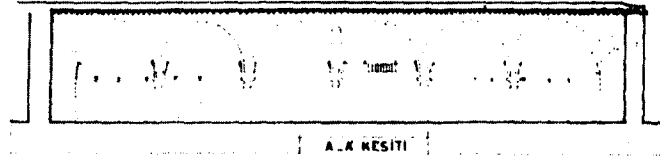

My

DİYARBAKIR _ ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ _RÖLÖVE_ MİKYAS: 1/100

ŞAFİİLER CAMII, MESUDİYYE MEDRESESİ

Çevresi Plân ve Kesitleri

PLANŞ : 9

M/1

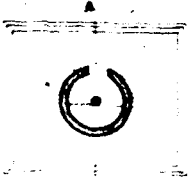
MAHMUT AKOK 1988

AKOK

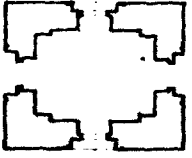
DIYARBAKIR - ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ. RÖLÖVE.

ULU CAMI MINARESİ

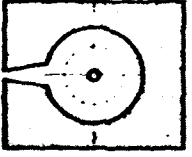
MİKYAS: 1/50. 1/10

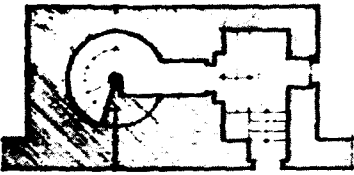
SERİFE PLAN

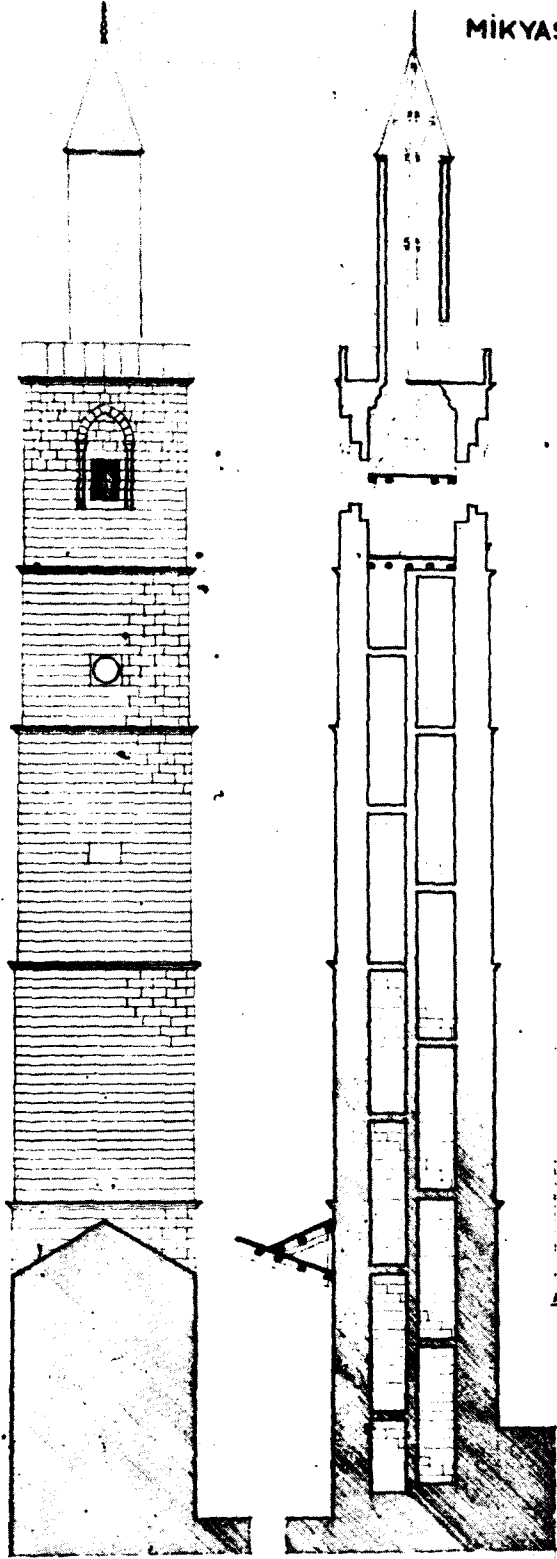
SERİFE ALTI PLAN

MİNARE GÖRÜŞÜ

ZEMİN PLANI

CAMİ CEPHESİ

A-A KESİTİ

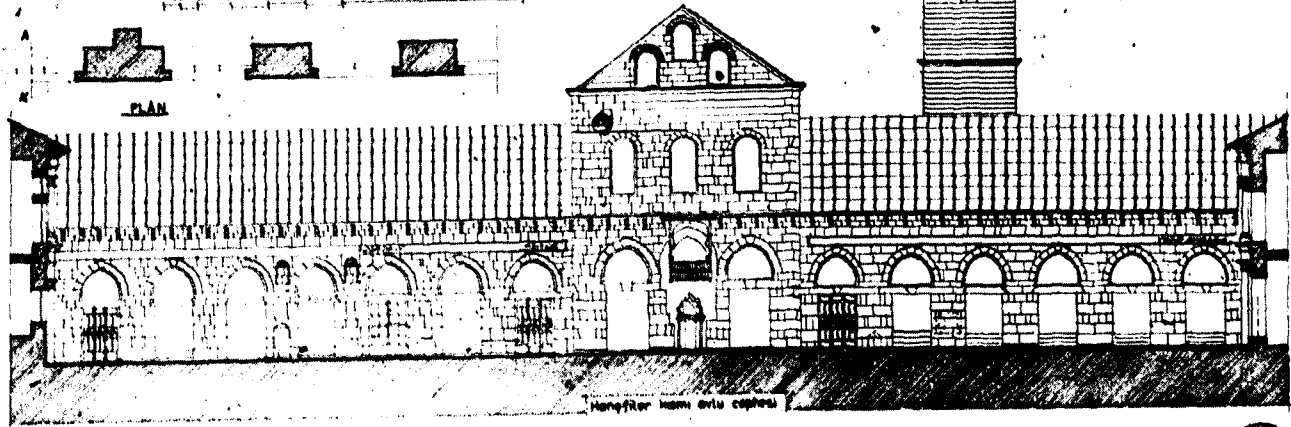
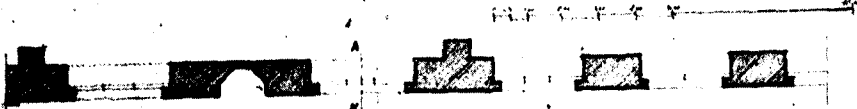
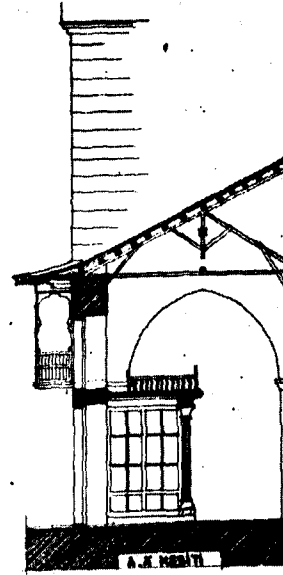
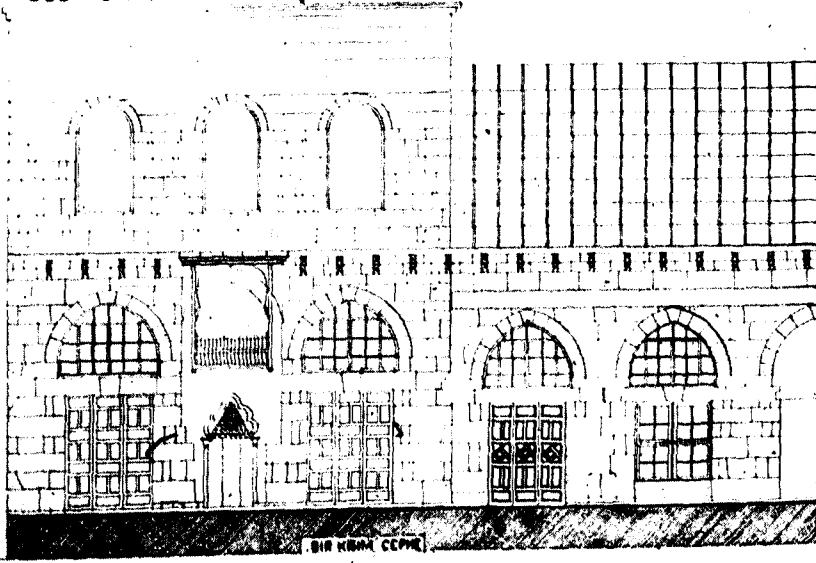
ARA KÖRÜŞÜ DETAY
1/10

MAMURAT ARON 1987

DIYARBAKIR - ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE.

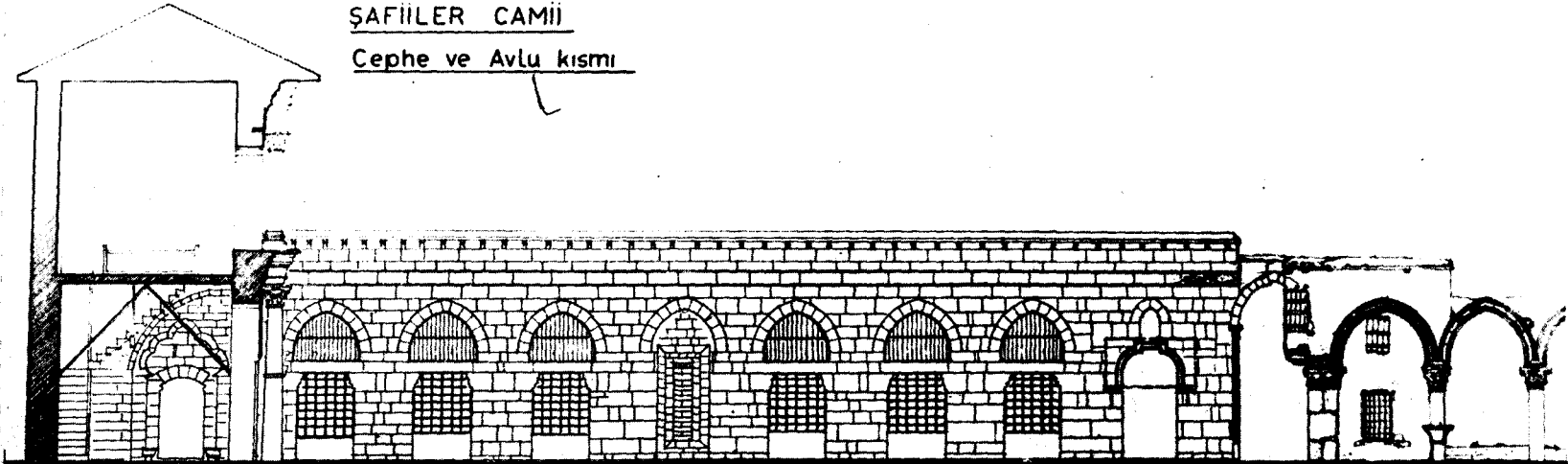
MİKYAS: 1/50. 1/100

ULU CAMI Avlu Cephesi

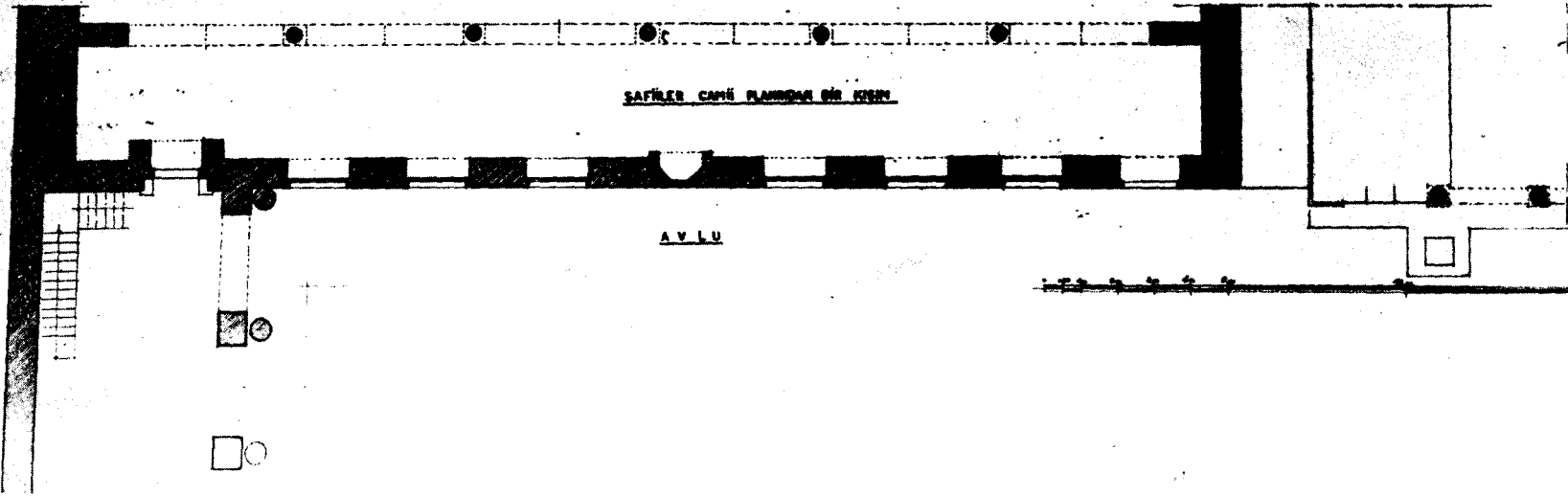

ŞAFİLER CAMİİ

Cephe ve Avlu kısmı

ŞAFİLER CAMİİ Avlu Cephesi

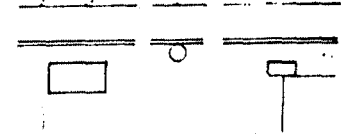
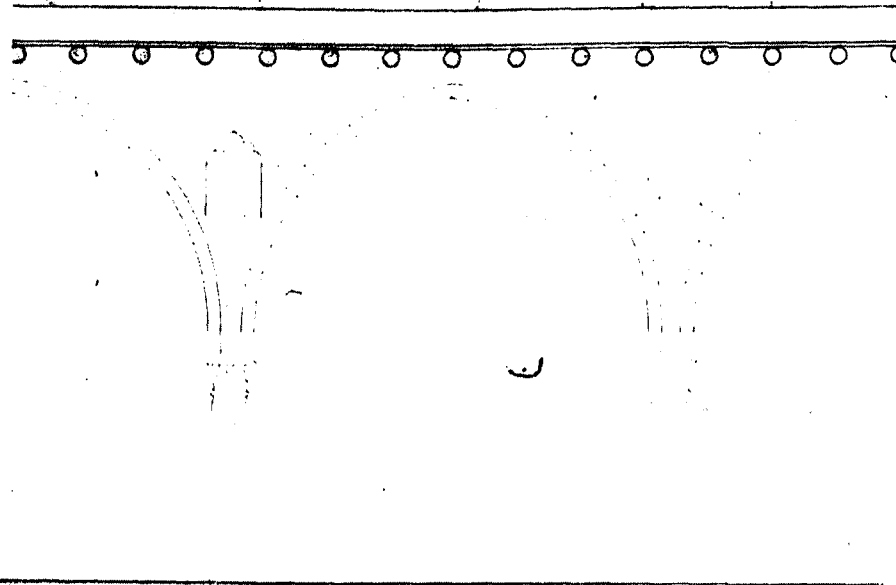
ŞAFİLER CAMİİ PLANINDA BİR KESİM

AVLU

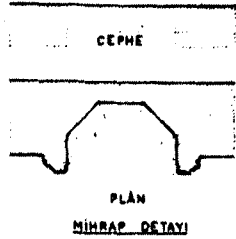
DİYARBAKIR _ ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ .RÖLÖVE.

MİKYAS: 1/20

ULU CAMİ - Şafiiler Camii

DİVAR DİBİ TAS KONSOLLARI

CEPHE

PLÂN

MİHRAP DETAYI

CEPHE

MİHRAP KARSISINDAKİ KEMER ve KOLONLARIN DETAYI

A.A. Keah

A

PLÂN

A

MAHMET AKOÇ 1907

AKOÇ

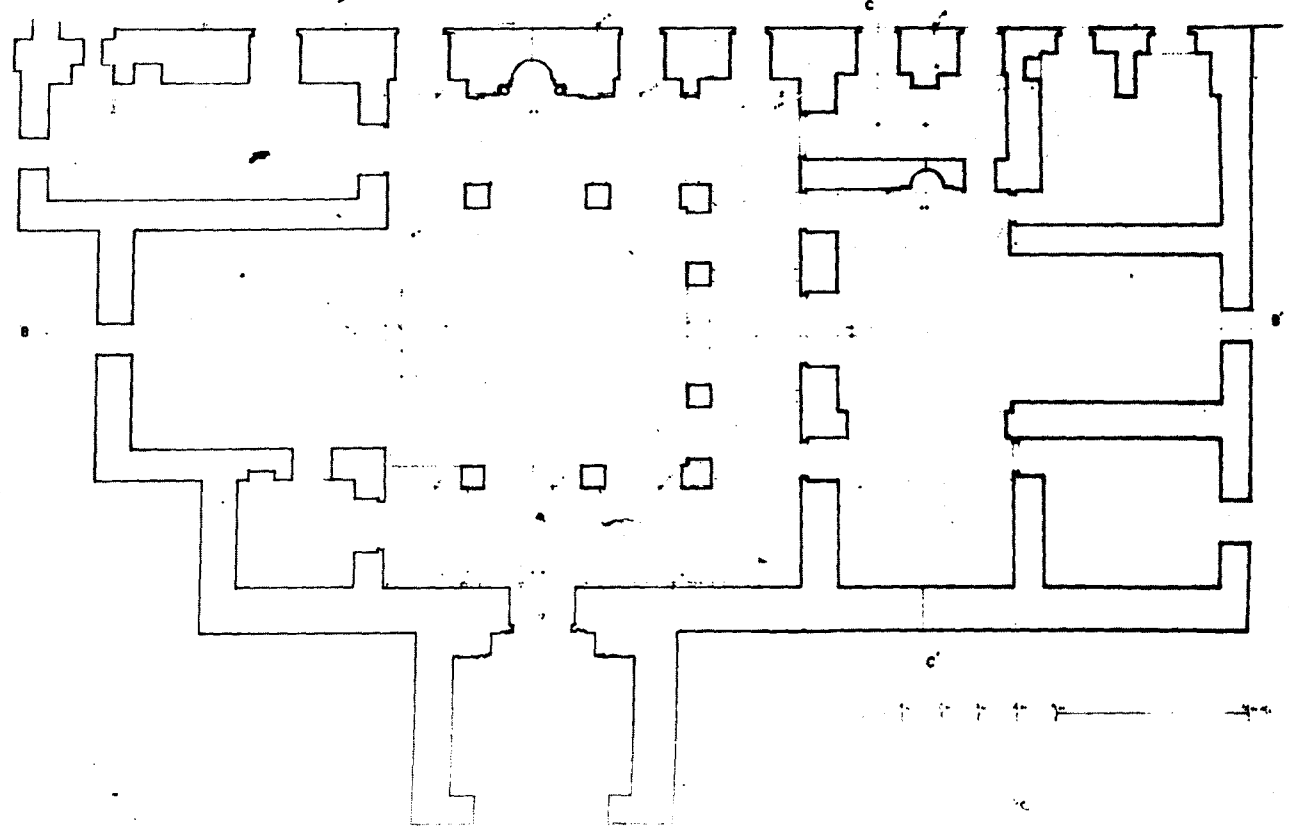
DİYARBAKIR - ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ - ROLOVE.

MIKYAS : 1/50

MESUDİYYE MEDRESESİ

Zemin kat Plân

CAMI AYLIĞI

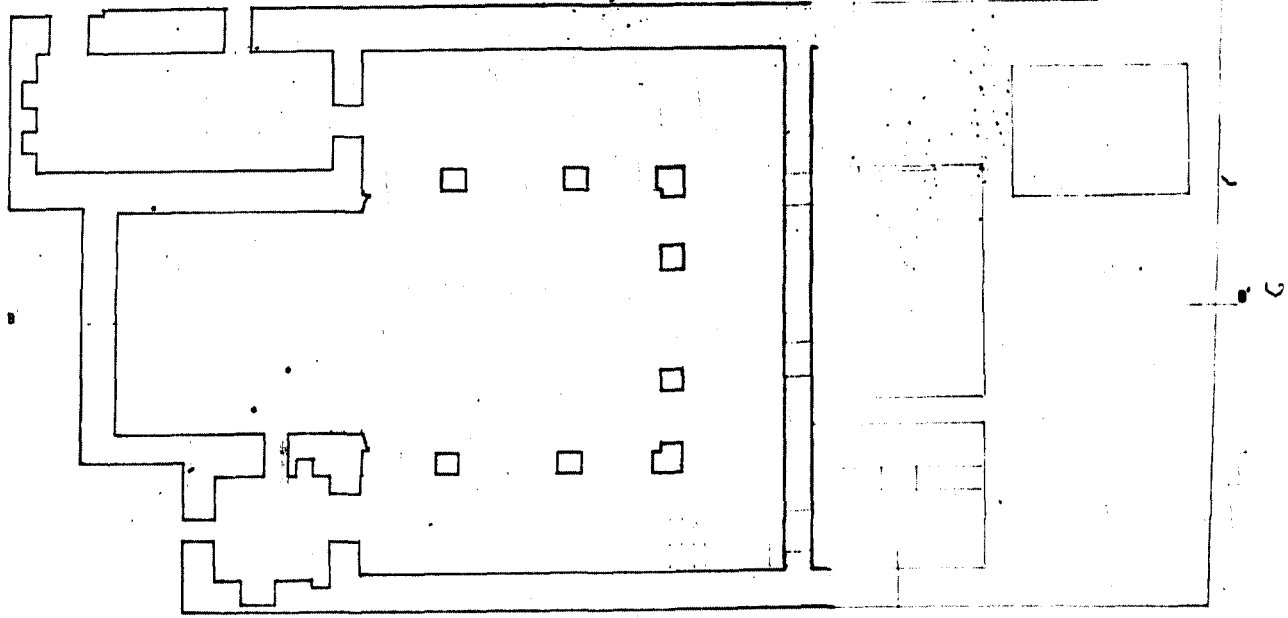

DIYARBAKIR _ ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ _ RÖLÖVE.

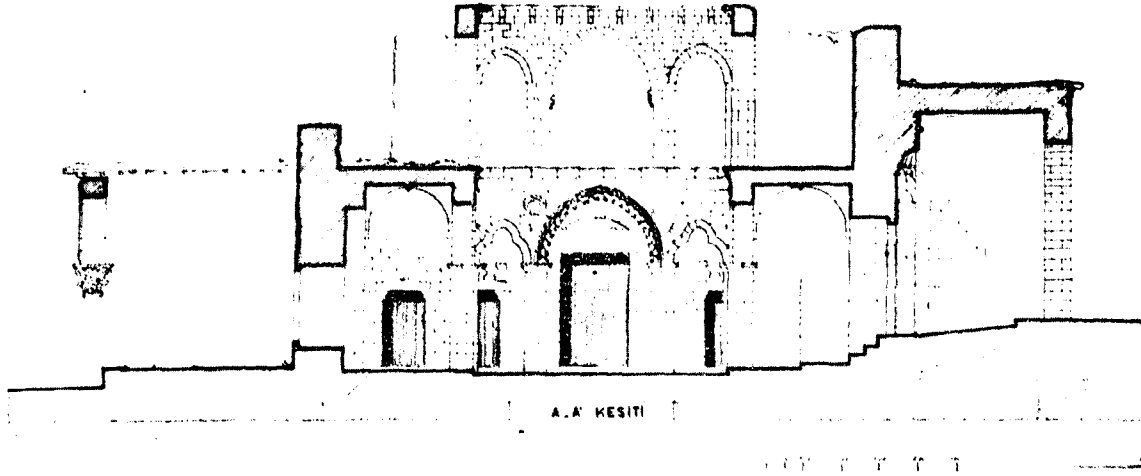
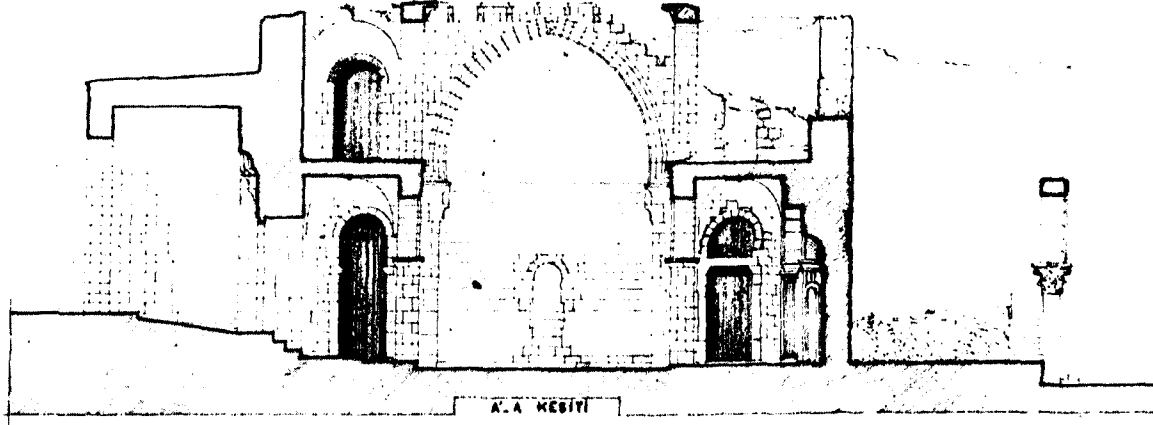
MİKYAS: 1/50

MESUDİYYE MEDRESESİ

Üst kat Planı

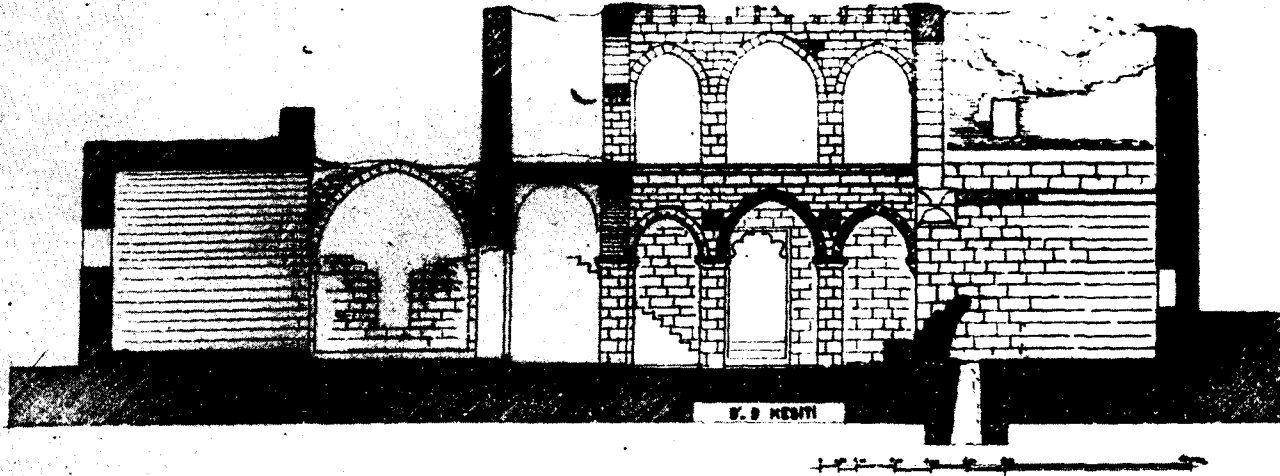
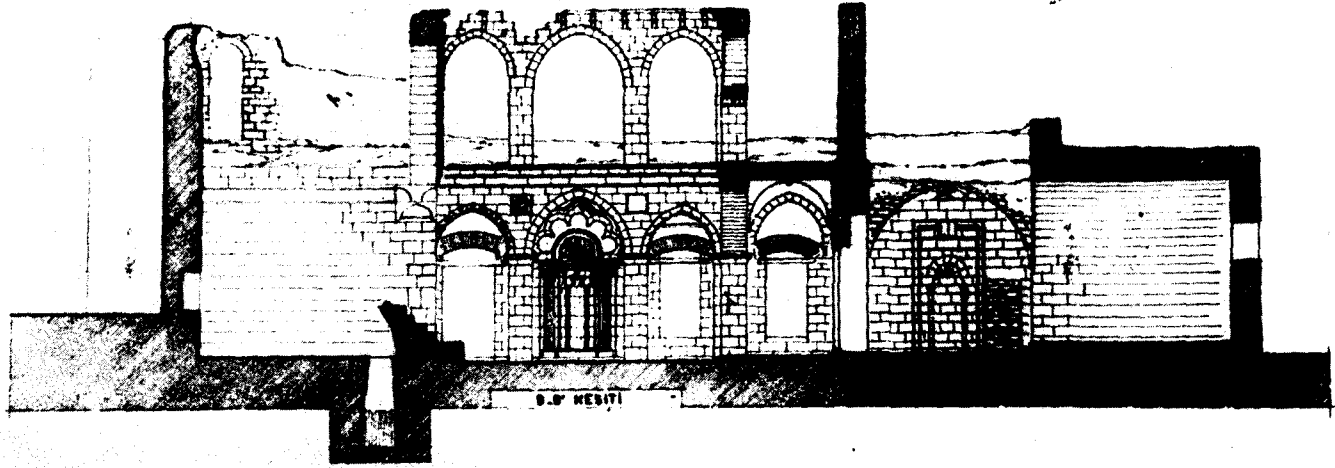

DİYARBAKIR ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE MİKYAS: 1/50
MESUDIYYE MEDRESESİ KESİTLERİ

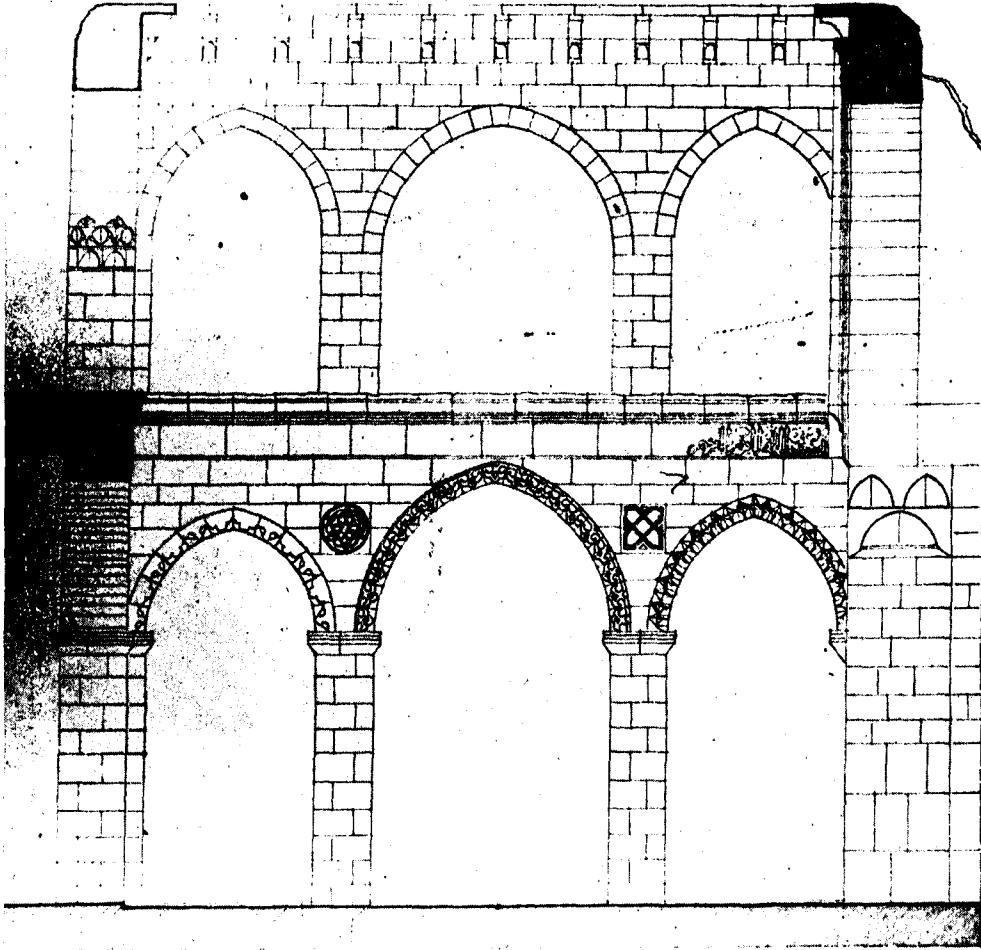

DIYARBAKIR ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ .RÖLÖVE. MİKYAS: 1/50

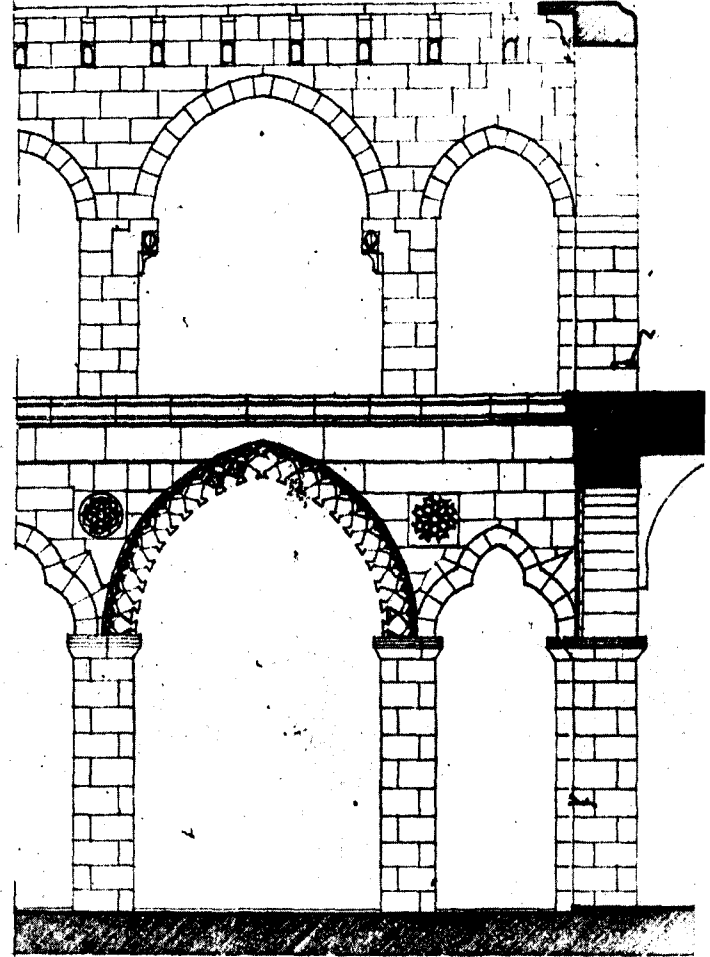
MESUDİYYE MEDRESESİ KESİTLERİ

DIYARBAKIR - ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ .RÖLÖVE. M.K. 1/20
MESUDİYYE MEDRESESİ REVAK DETAYLARI

KUZEY TARAF REVAKLARI

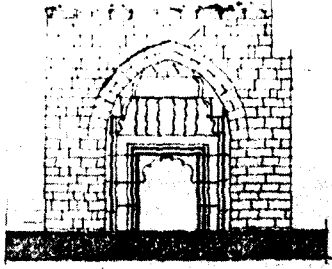

BATI TARAF REVAKLARI

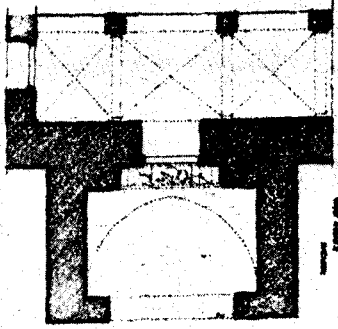
DIYARBAKIR - ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ -RÖLÖVE- MİK. 1/50 -1/20

MESUDIYYE MEDRESESİ DETAYLARI:

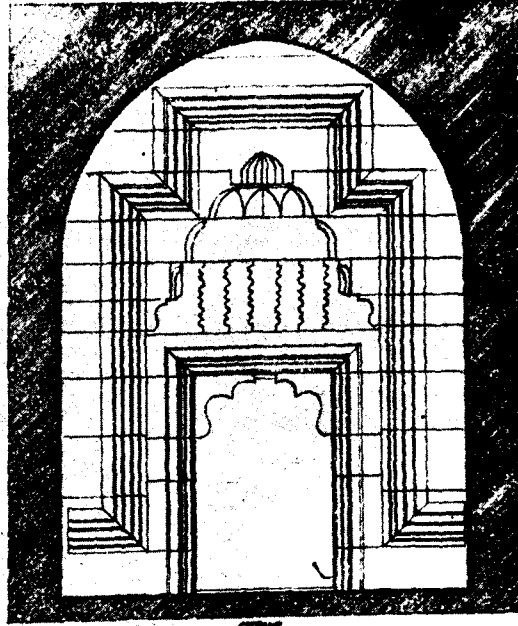
PLANS : 20

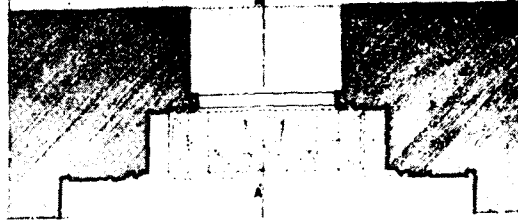
ŞİŞİN İZMİNİ

PLÂN 1/50

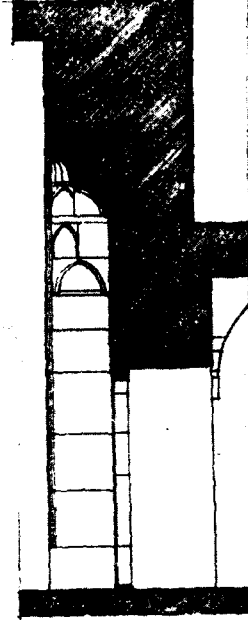

ŞİŞE

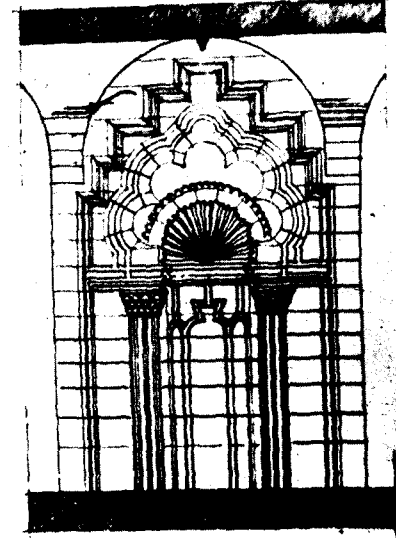

PLÂN

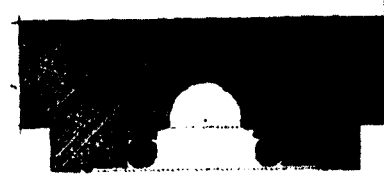
CUMLE KAPISI

A.A. İZMİNİ

ŞİŞE

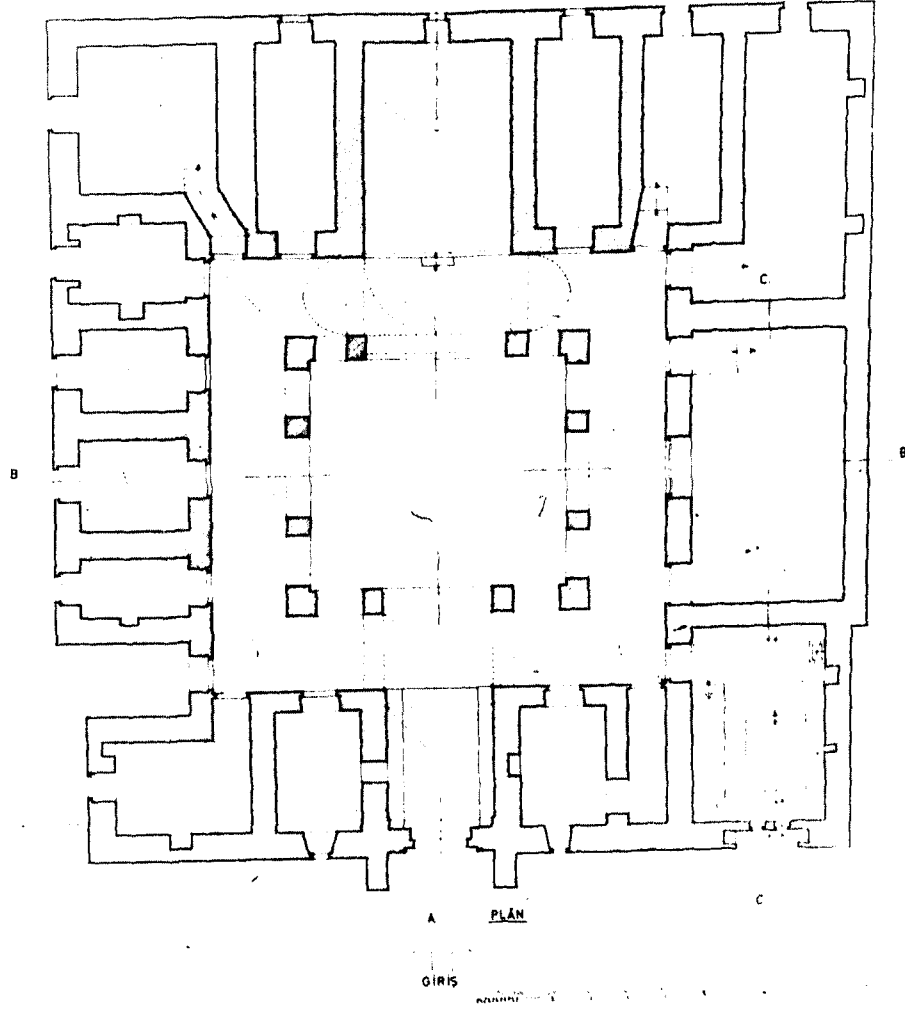
PLÂN

BEYAZLI KİŞİNDENİ İZMİNİ

DİYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ - RÖLÖVE -

MIK : 1/50

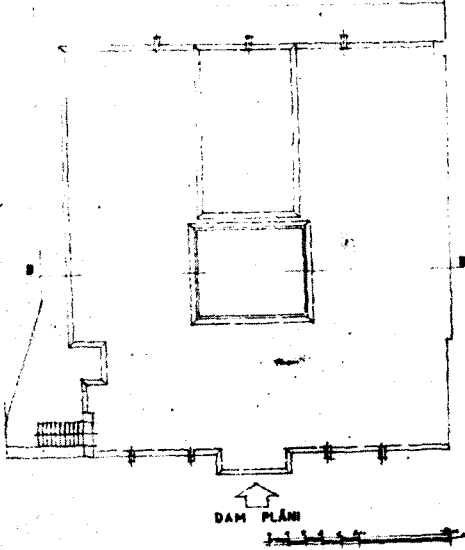
ZİNCİRİYE MEDRESESİ

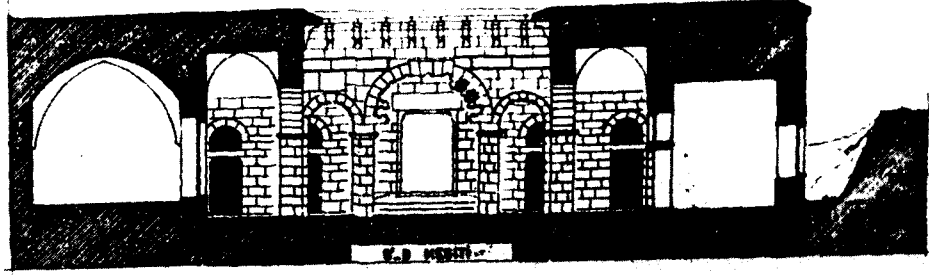
DIYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ .RÖLÖVE. MİKYAS: 1/10 .1/50.1/K

ZİNCİRİYE MEDRESESİ

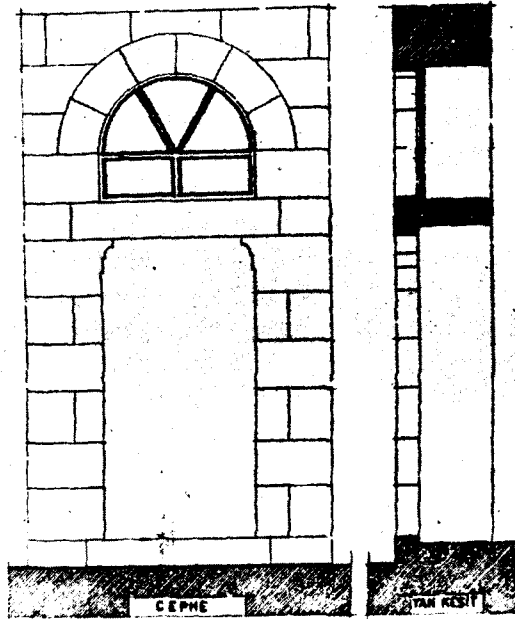
Dam Plânı, Kesit ve Kapı, Pencere Detayı

DAM PLÂN

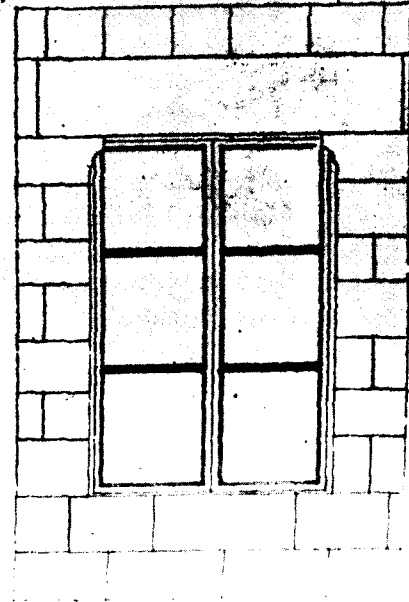
YAN KESİT

CEPHE

YAN KESİT

HÜCRE KAPILARI 1/10

CEPHE

YAN KESİT

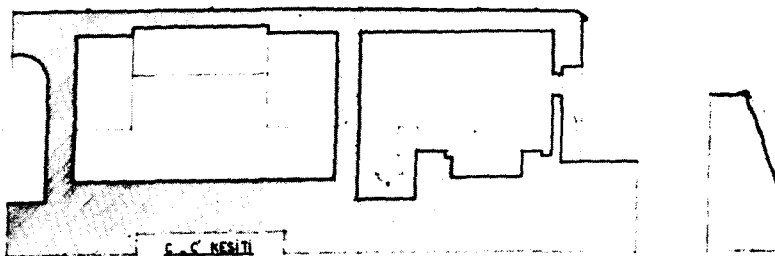
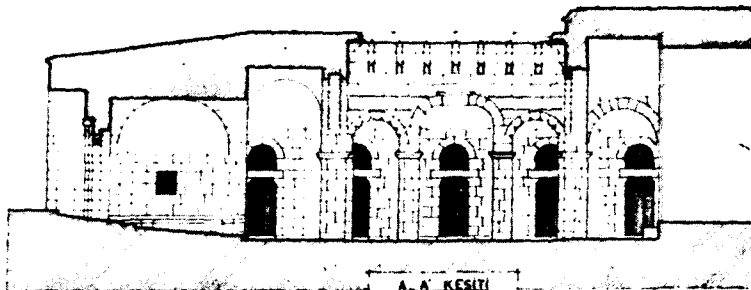
BÜYÜK HÜCRE PENCERESİ
1/10

DIYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ

ZİNCİRİYE MEDRESESİ

Kesit ve Cephe

PLANŞ : 22

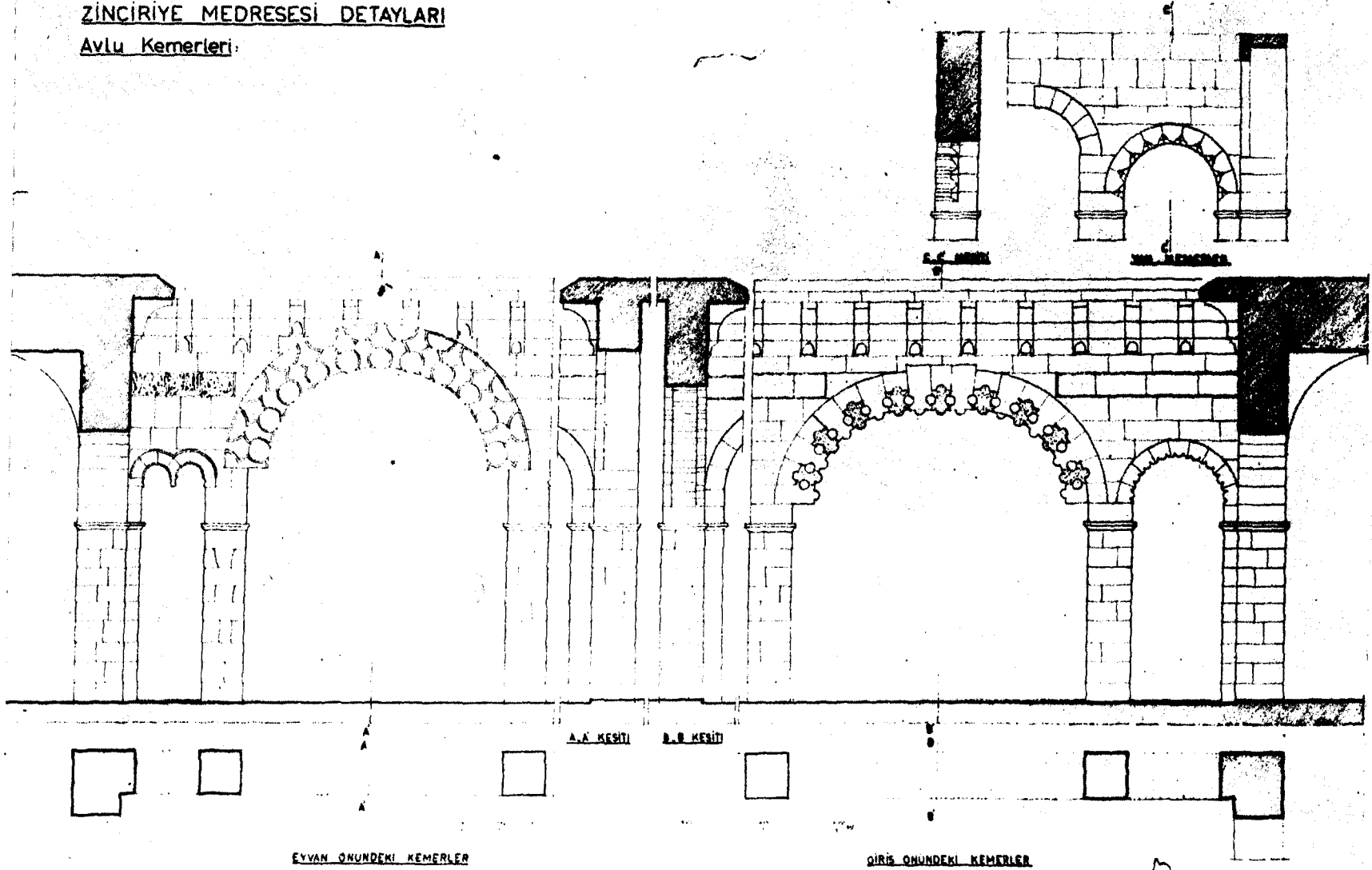

DİYARBAKIR _ ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ .RÖLÖVE.

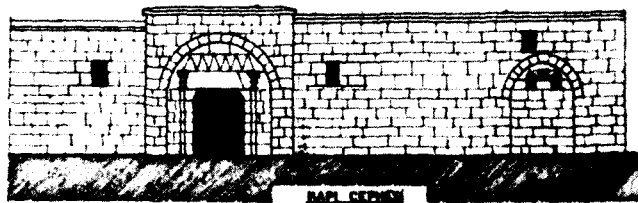
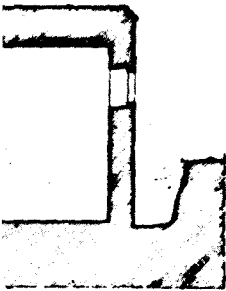
MİK: 1/20

ZİNCİRİYE MEDRESESİ DETAYLARI

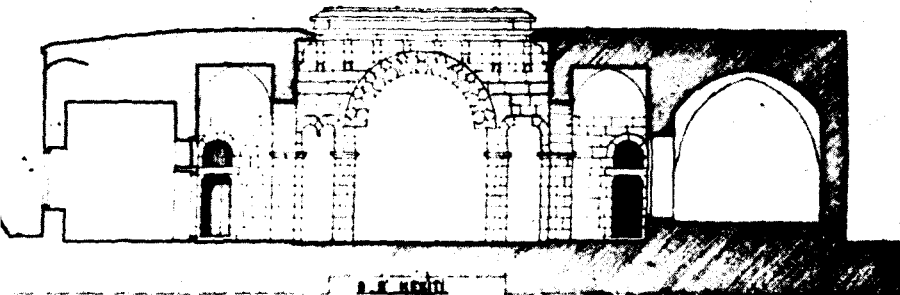
Avlu Kemerleri:

MANZUMESI RÖLÖVE. MIK. 1/50

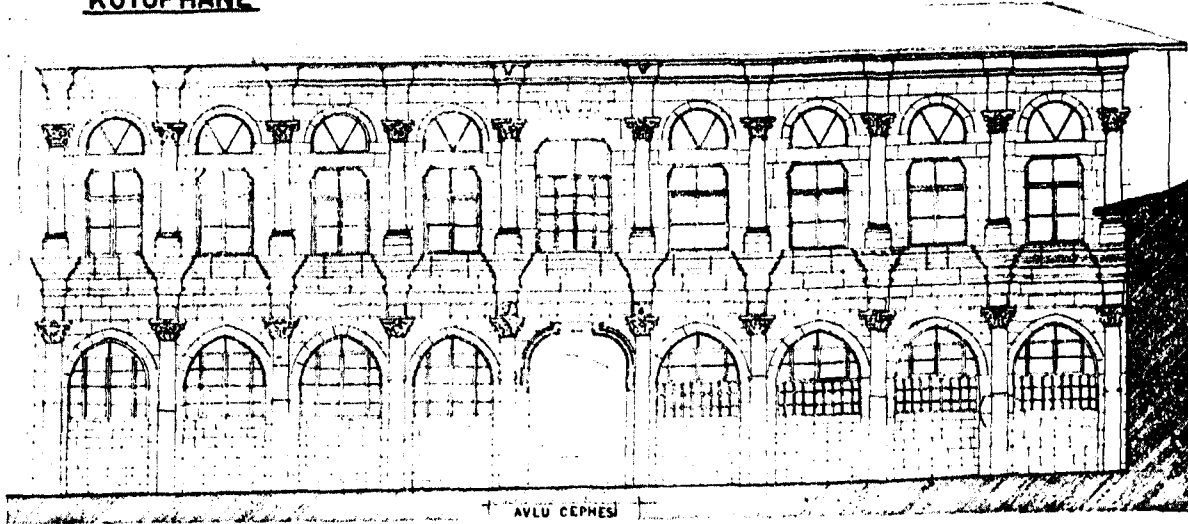
MANZUMESI

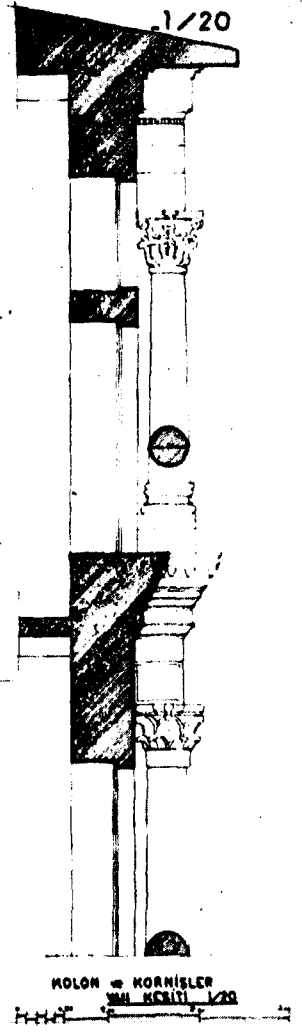
MANZUMESI

DIYARBAKIR - ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE. M. 1/50 -
KÜTÜPHANE

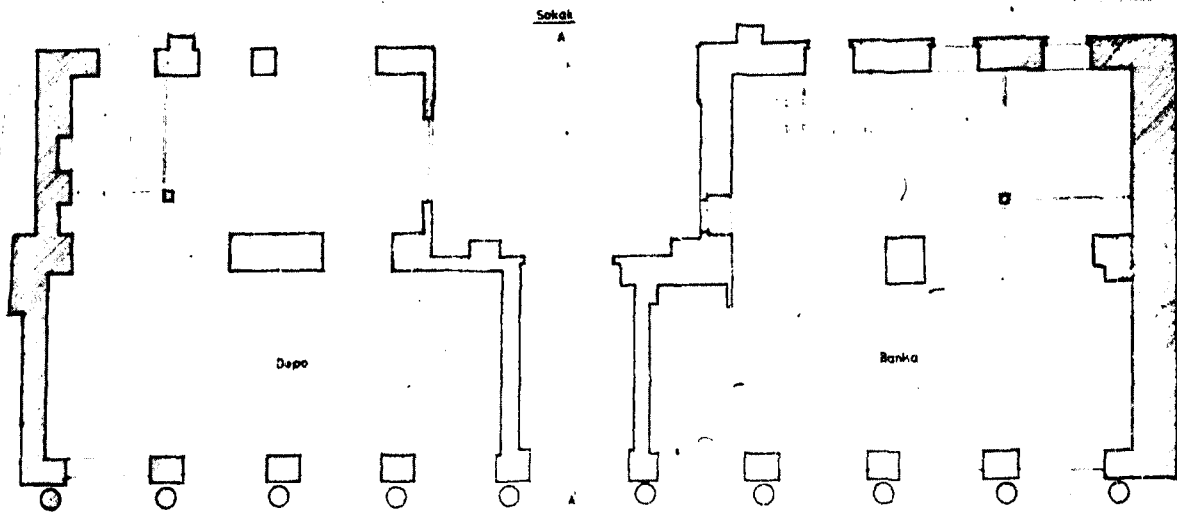
1/20

AVLU CEPHESİ

MOLON ve KORNİŞLERİN KESİTİ 1/20

ZEMİN KAT PLANI
AVLU

Sokak
A

Dapo

Banka

PLANŞ : 25

MAHMUT AKOK 1942

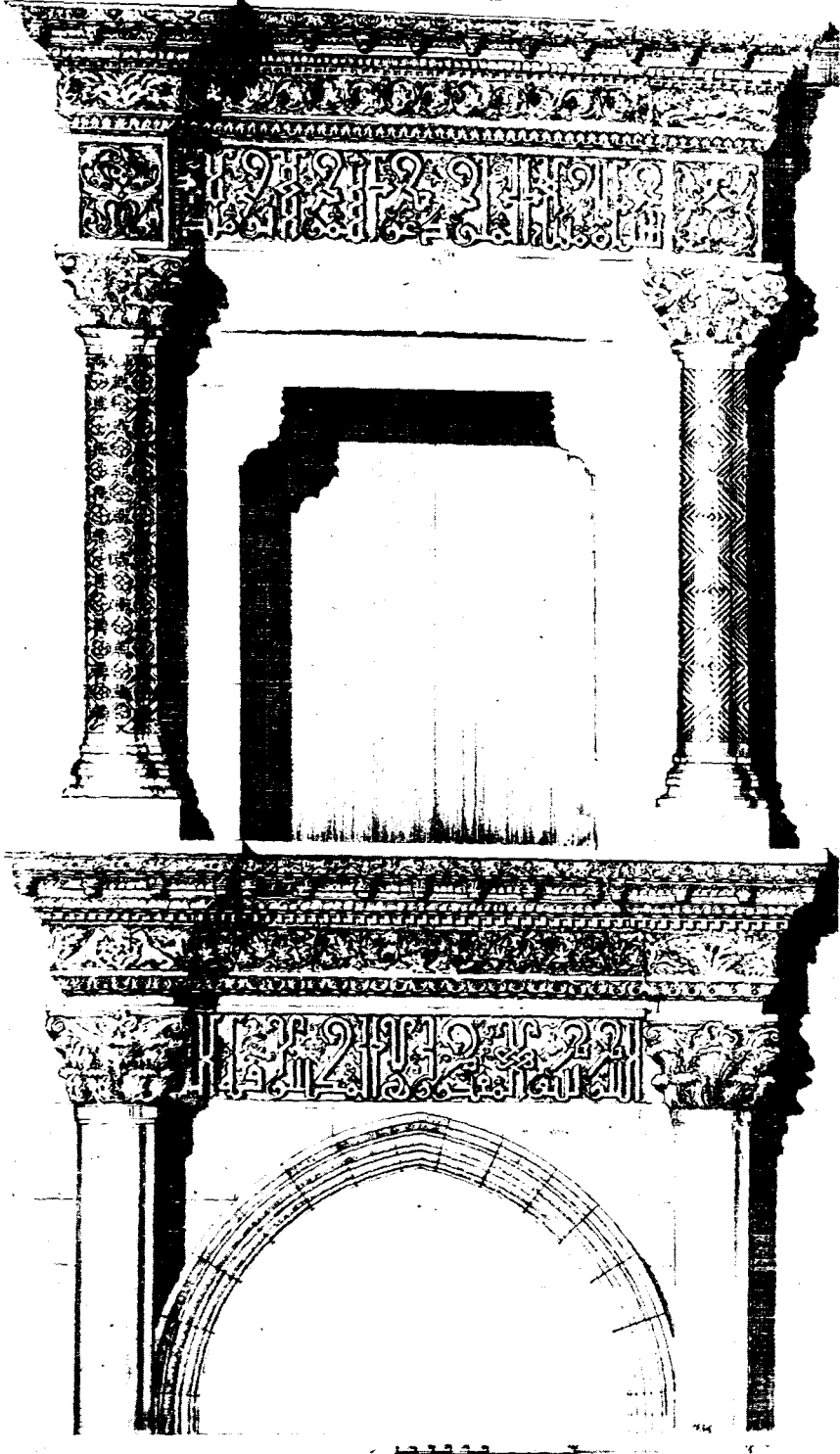
AKOK

DIYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ RÖLÖVE

SARI ABDURRAHMAN Ps. KİTAPLIĞI TARAFI

Avlu cephesinden bir kısım

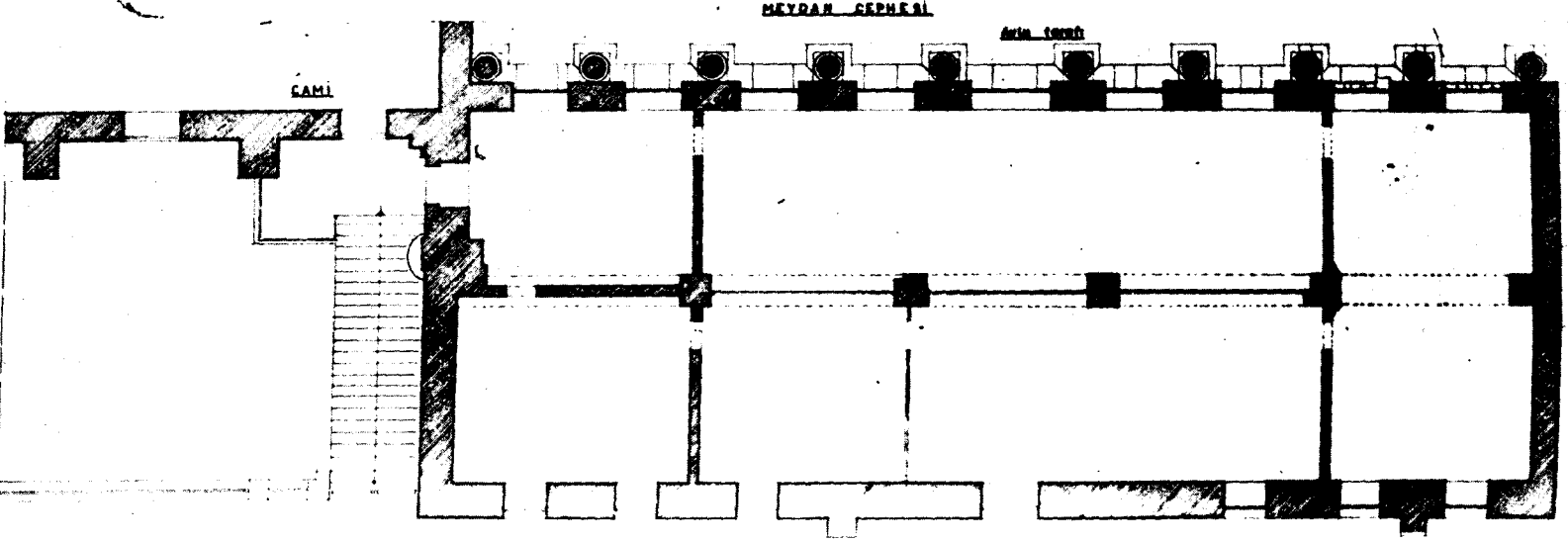
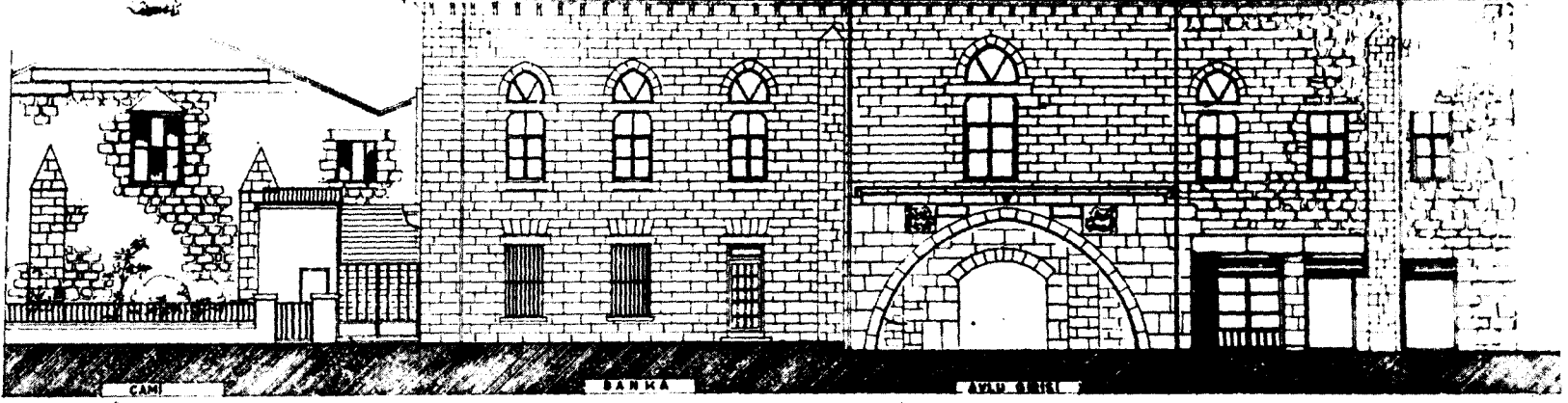
Mik. 1/10

DİYARBAKIR - ULU CAMİ MİMARİ MANZUMESİ - RÖLÖVE - MİKYAS: 1/50

KÜTÜPHANE BİNASI

Üstkat Planı ve cadde cephesi

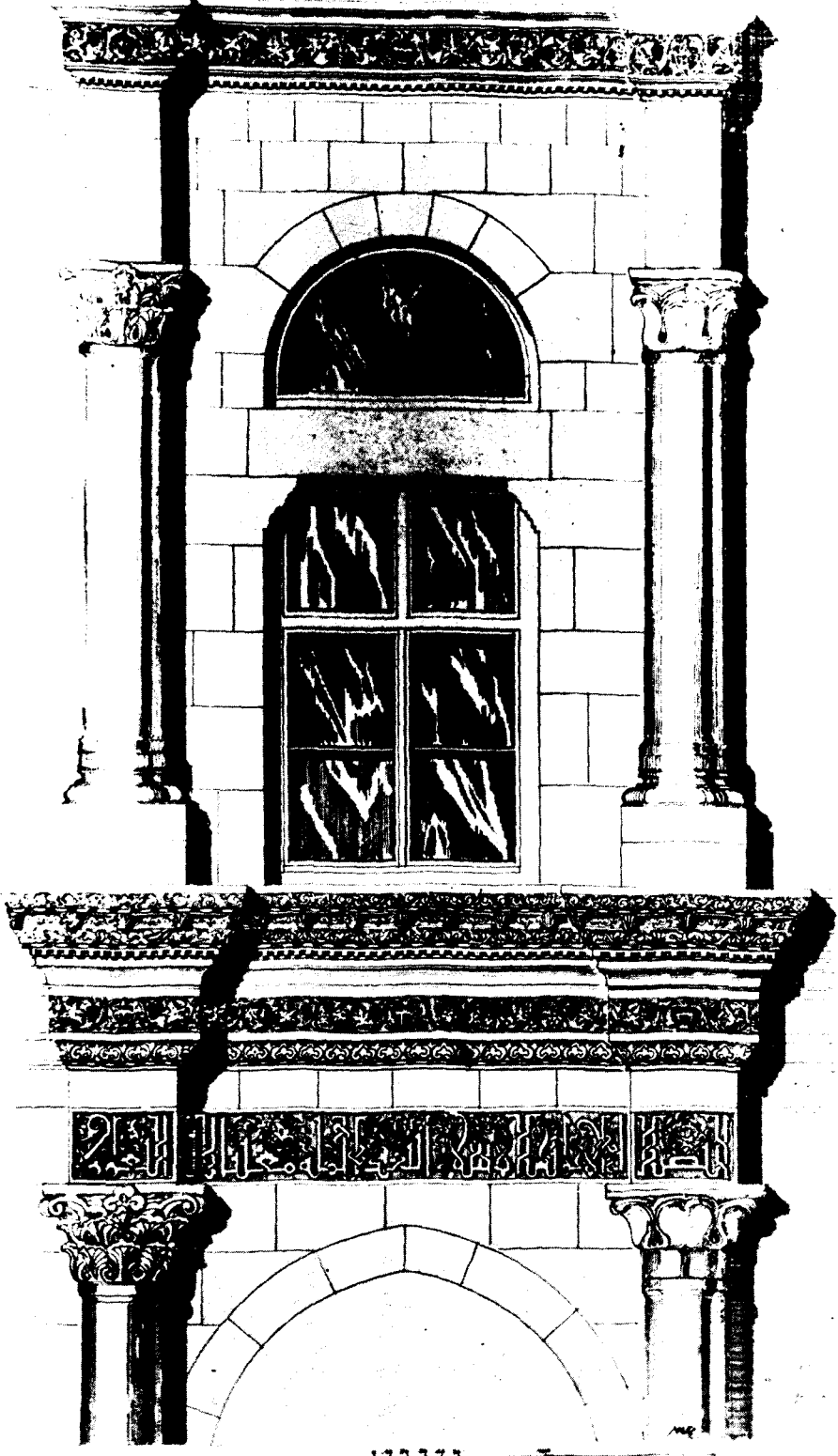

DIYARBAKIR ULU CAMI MİMARİ MANZUMESİ

ROL

ŞİMİ KUTUPHANE TARAFI

Avlu cephesinden bir kısım Mik. 1/10

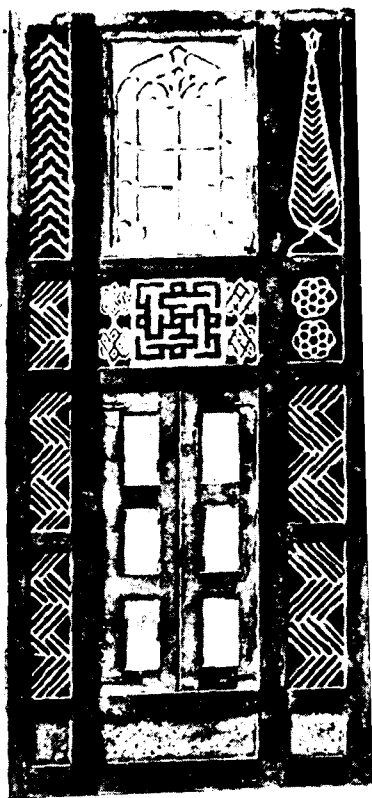

DIYARBAKIR MIMARİ

1. 19
2. 1911-1912

PLANŞ : 30

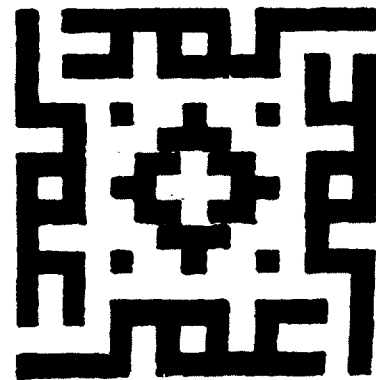
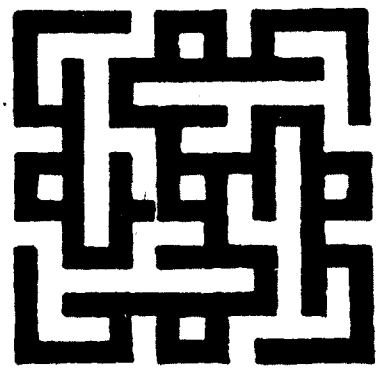
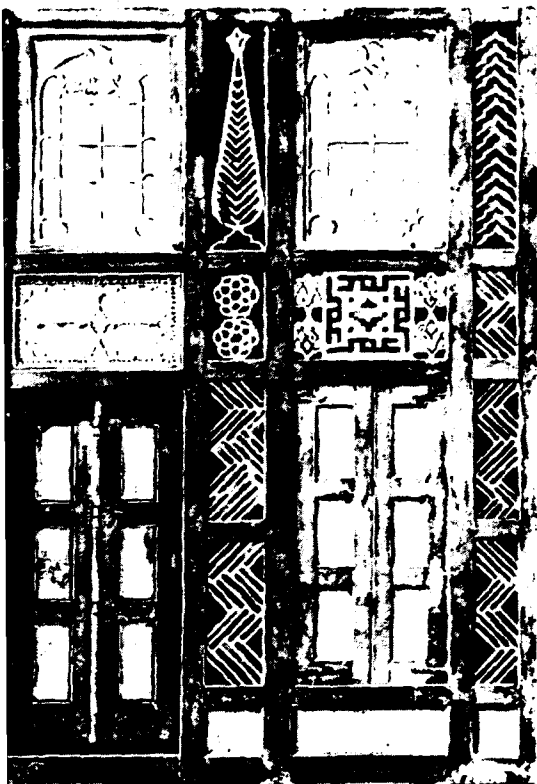
Res. 1 — Diyarbakir Ulu Camii harim kısmından mihrap ve minberin görünüşü

Res. 2 — Diyarbakir Ulu Camii harim kısmı kârgir mihrabı

MANZUMESI ROLOVE

Pasa ...

Res. 3 — Diyarbakir Ulu Camii mihrap arkası yüzü (hatı taraf ucu)

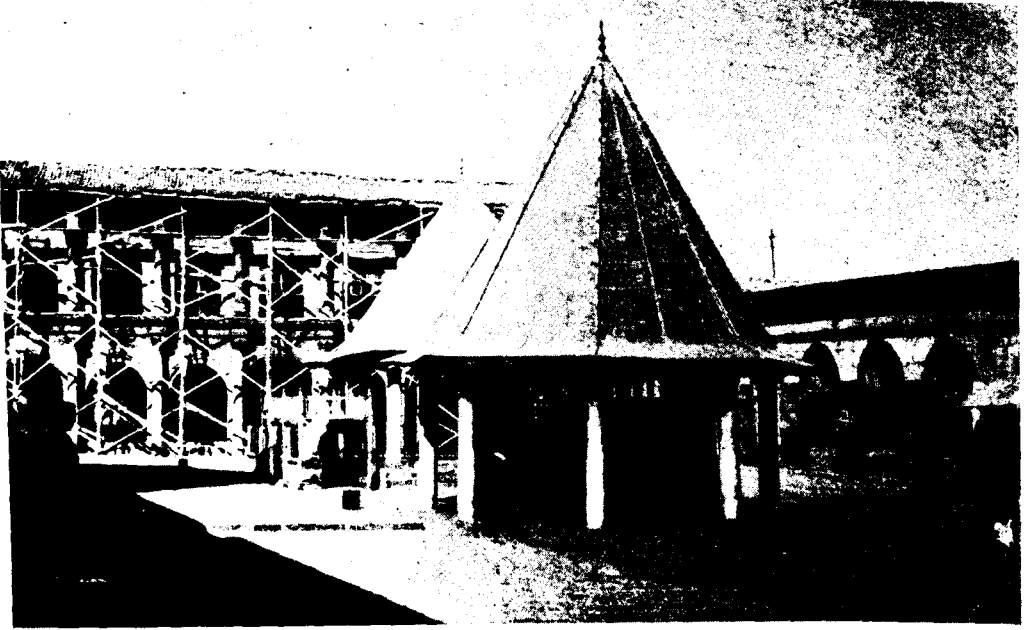
Res. 4 — Diyarbakir Ulu Camii harım kısmındaki ahşap müezzîn mahfeli

Res. 5 — Diyarbakır Ulu Camii harım kısmındaki ahşap müezzin mahfeli (H. 1124 tarihinde yapılmıştır.)

Res. 6 — Diyarbakır Ulu Camii avlusundan ahşap mukebbiresi

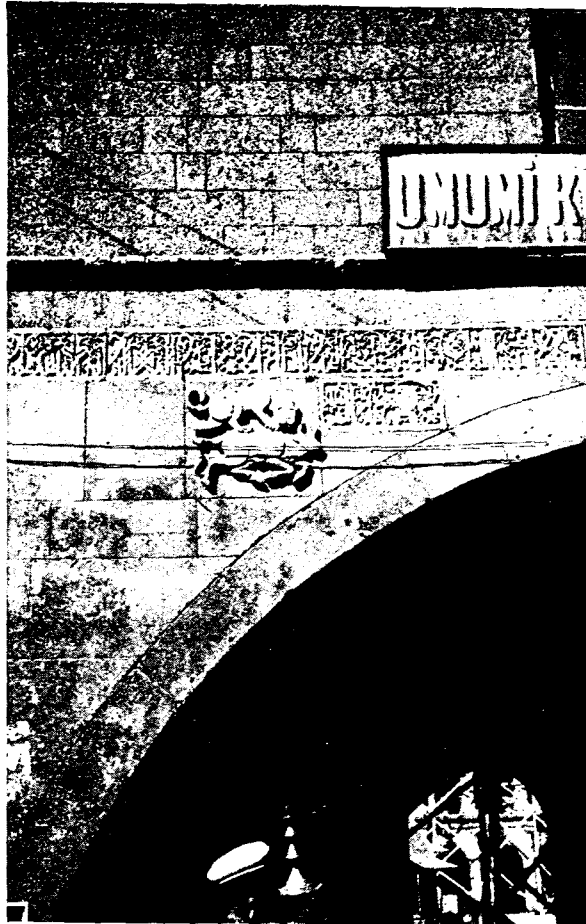
Res. 7 — Diyarbakir Ulu Camii avlusundaki şadırvan, namazgâh ve çevresi

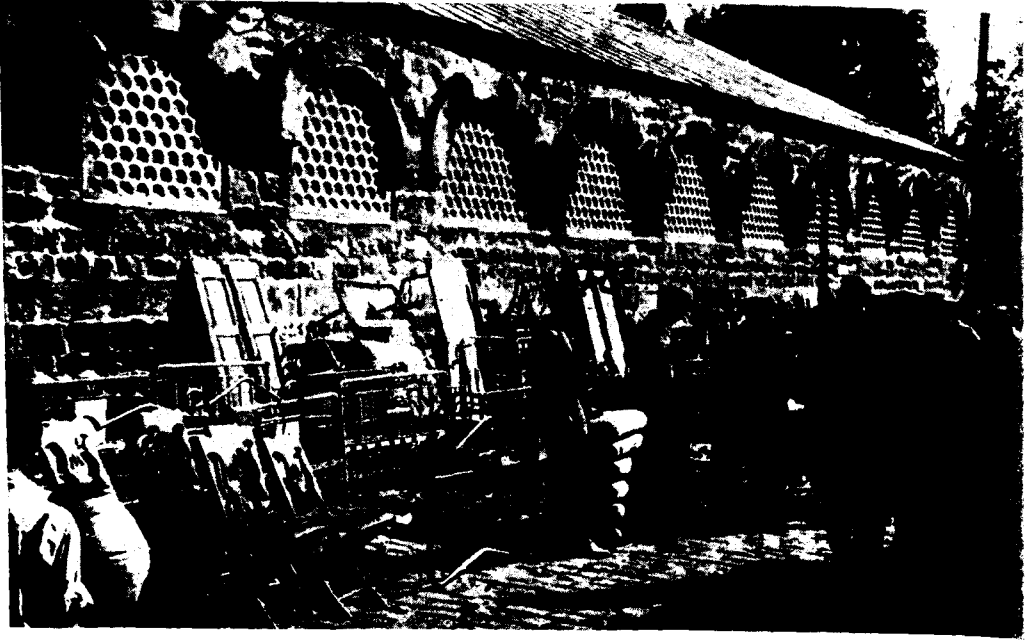
Res. 8 — Diyarbakir Ulu Camii çarşı yüzündeki esas giriş kısmı.

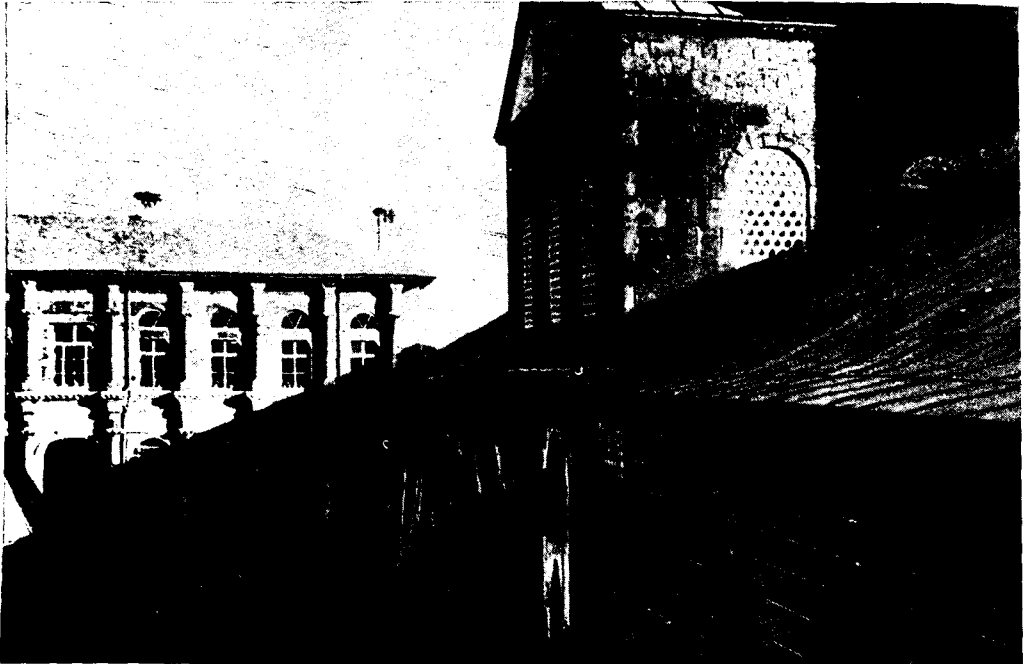
Res. 9 -- Diyarbakir Ulu Camii doğu tarafındaki esas giriş kısmı

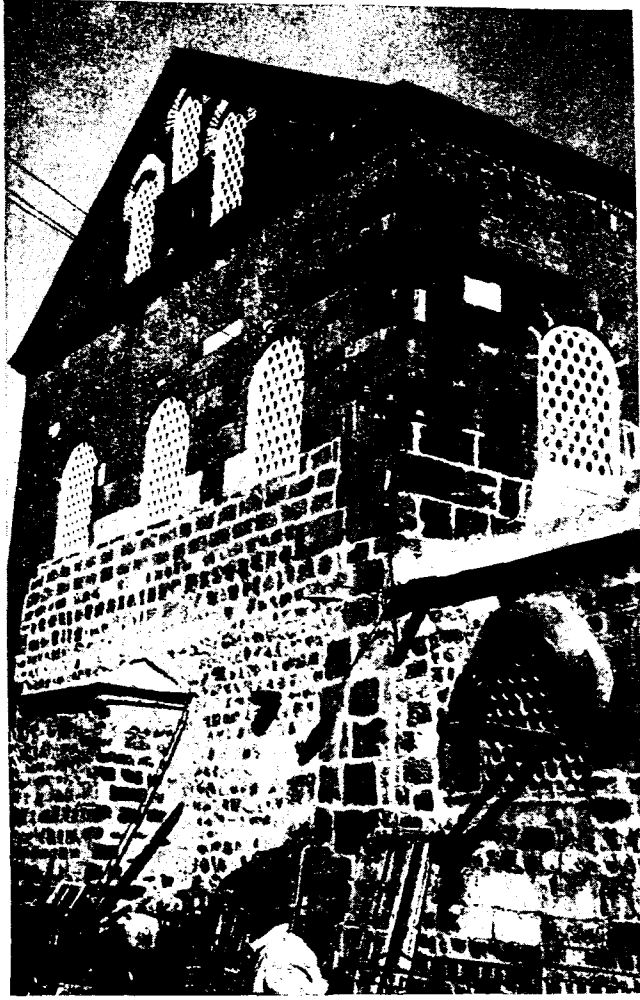
Res. 10 -- Diyarbakir Ulu Camii çarşı tarafındaki esas giriş kemerinin yüzü

Res. 11 — Diyarbakir Ulu Camii, mihrap arkası yüzü. Doğu taraf ucu)

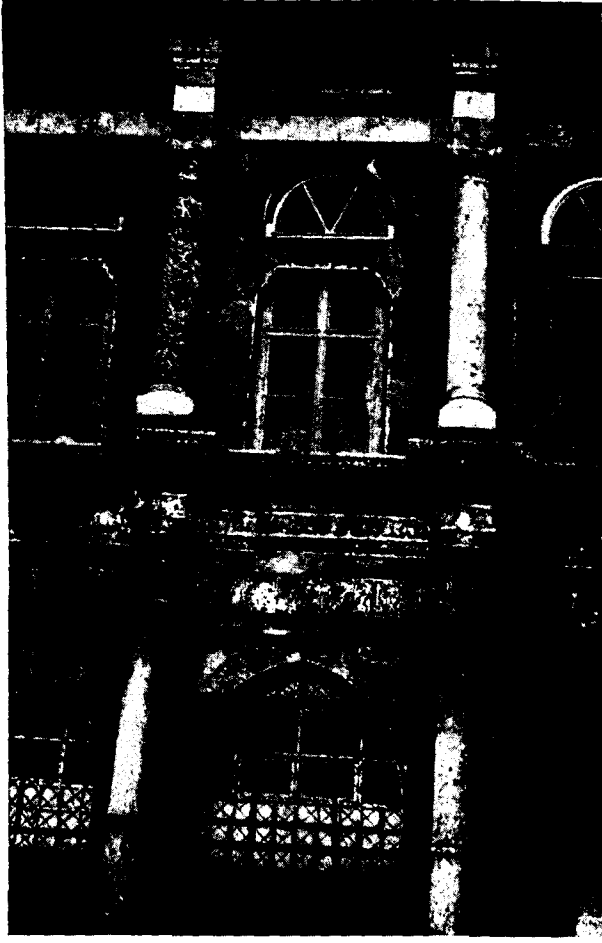
Res. 12 — Diyarbakir Ulu Camii avlu yüzlerinden doğu - güney köşesinin görünüşü.

Res. 13 — Diyarbakir Ulu Camii güney yüzünden mihrap arkası

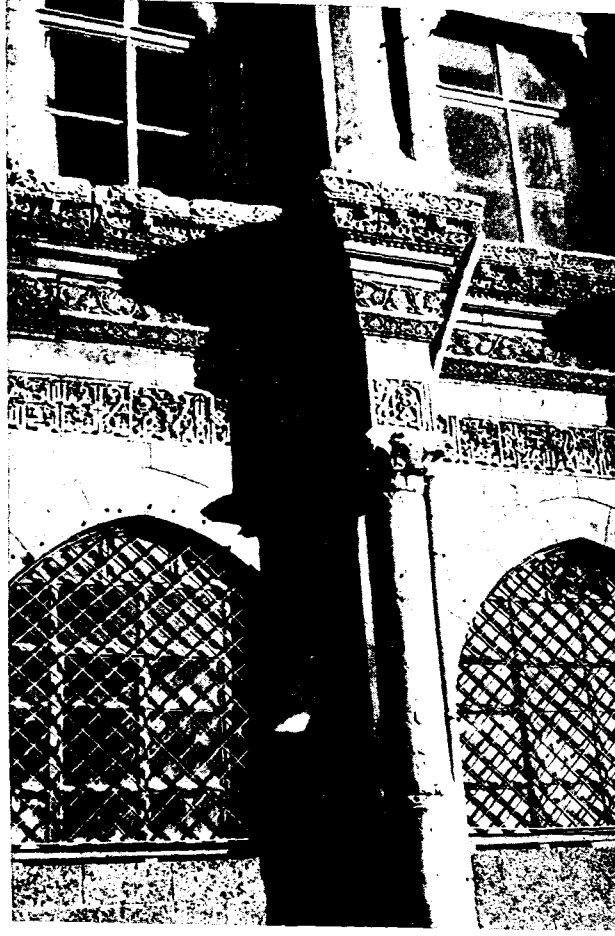
Res. 14 — Diyarbakir Ulu Camii avlu kısmı doğu taraf maksureleri yüzü

Res. 15 --- Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmından doğu taraf maksureleri yüzü.

Res. 16 --- Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmından doğu taraf maksureleri yüzü (Alt ve üst kolonlar, başlıklar ve ana silmeler).

Res. 17 — Diyarbakir Ulu Camii avlu kısmı, doğu taraf maksuresi yüzü, kolon, başlık ve süslü silmeleri.

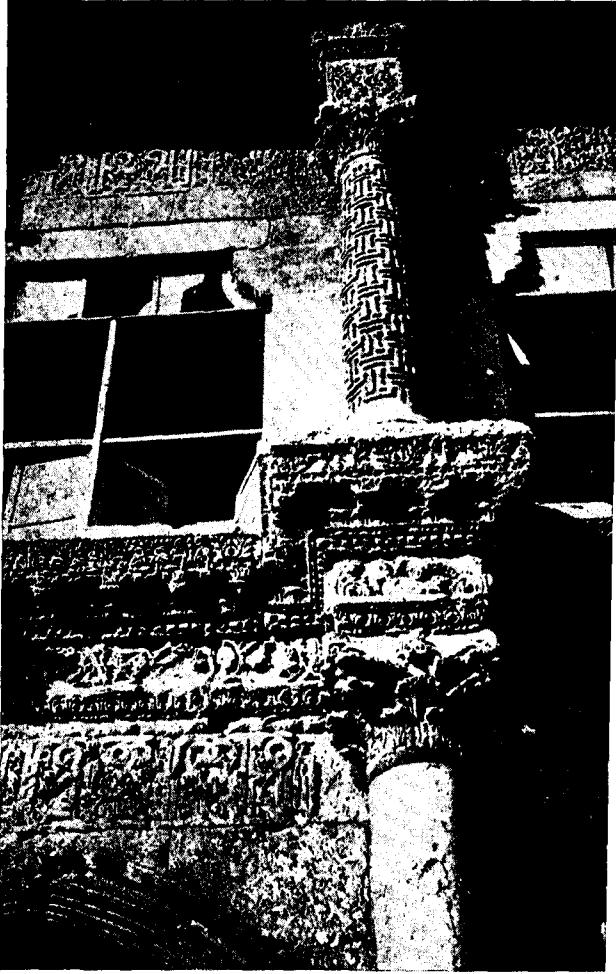
Res. 18 — Diyarbakir Ulu Camii avlusu Batı tarafı maksureleri yüzü (Rölöre için iskele kurulmuş halde.)

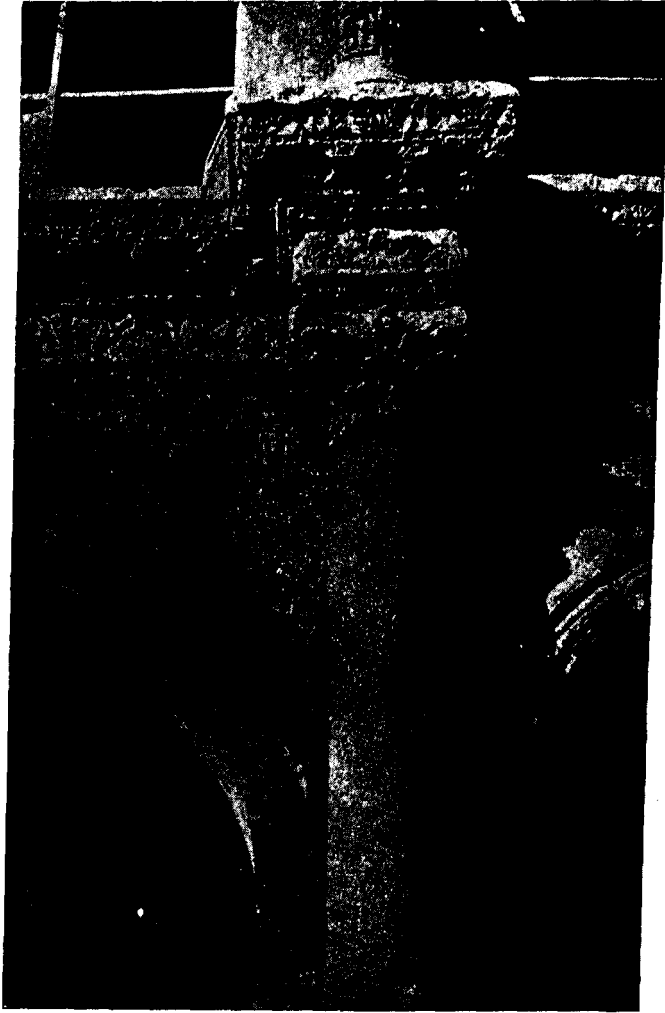
Res. 19 — Diyarbakır Ulu Camii avlusu batı tarafı maksureleri yüzü ve Şafiler Camii köşesi

Res. 20 — Diyarbakır Ulu Camii avlusunun batı taraf makuresinin üst kısmı yüzü

Res. 21 — Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmı, batı taraf maksurelerinden üst yüzün süslü kolon, başlık ve silmeleri.

Res. 22 — Diyarbakır Ulu Camii avlusu batı tarafı
maksurelerinden alt kısmı başlık ve silme konsolları.

Res. 23 — Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmı batı tarafı maksurelerinin, Şafîiler Camii köşesine düşen kolon, kemer ve başlık kısmı, (Alt revak kemerinin kuzey tarafa döndüğü de görülmektedir.)

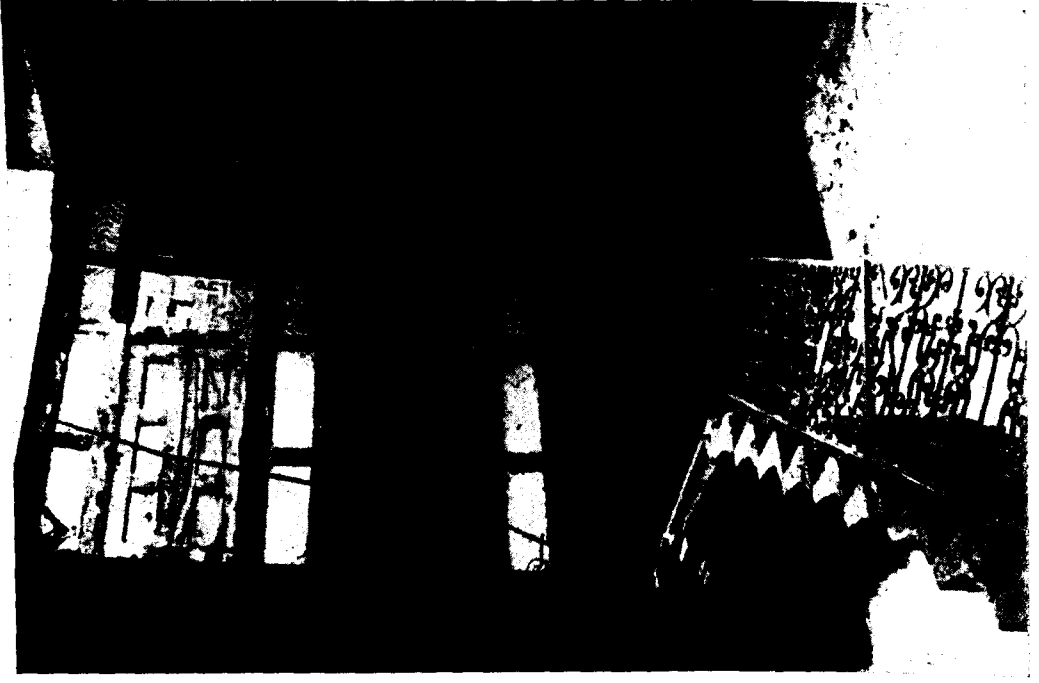
Res. 24 — Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmının batı taraf maksuresinin alt kısmı kolon ve kemeri.

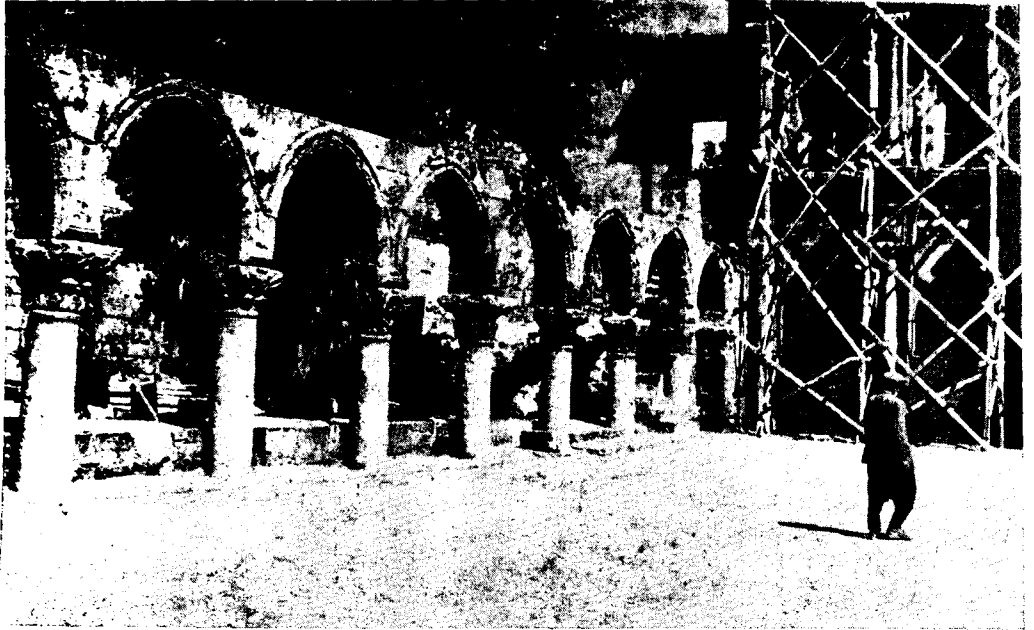
Res. 25 — Diyarbakir Ulu Camii avlu kısmı batı taraf maksureleri üst yüzündeki süslü direk ve başlığı

Res. 26 — Diyarbakir Ulu Camii avlusunun batı taraf revaklarının iç kısmı.

Res. 27 — Diyarbakır Ulu Camii, avlu kısmı batı maksuresi içinde kurulmuş olan Sarı Abdurrahman Paşa kütüphânesinin giriş yüzü.

Res. 28 — Diyarbakır Ulu Camii avlusundan kuzey taraf revakları ve doğu - kuzey köşesi

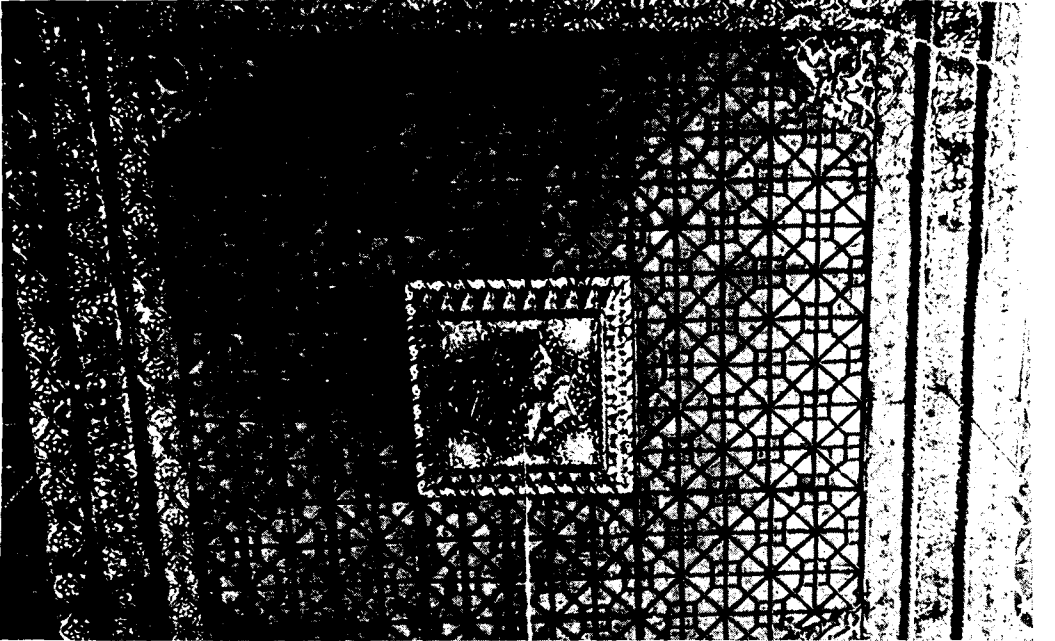
Res. 29 — Diyarbakır Ulu Camii avlusundan kuzey taraf revaklarından bir kısmı ve muhdes oda ve geçitin kemer.

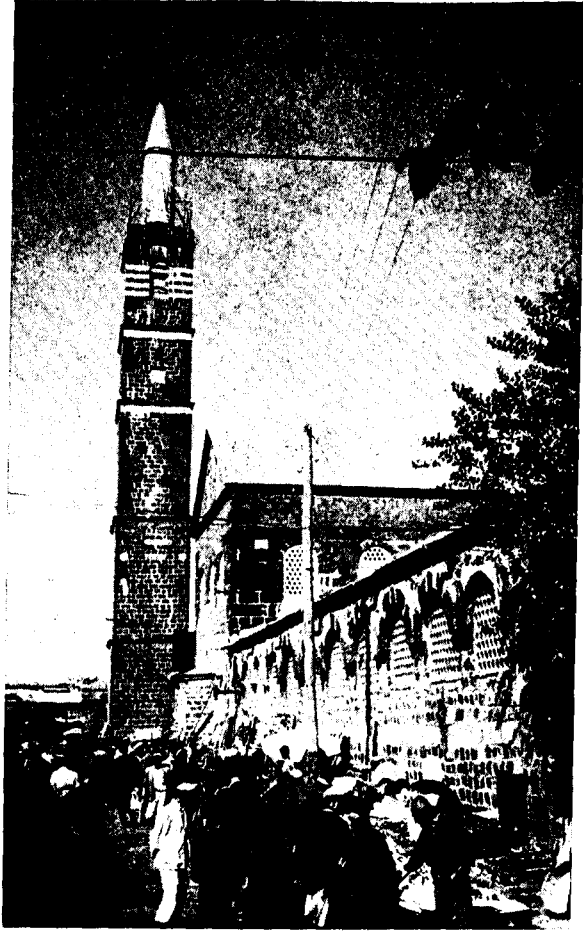
Res. 30 — Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmından kuzey taraf revaklarından birisinin inşâi ayak, başlık ve kemer özengisi

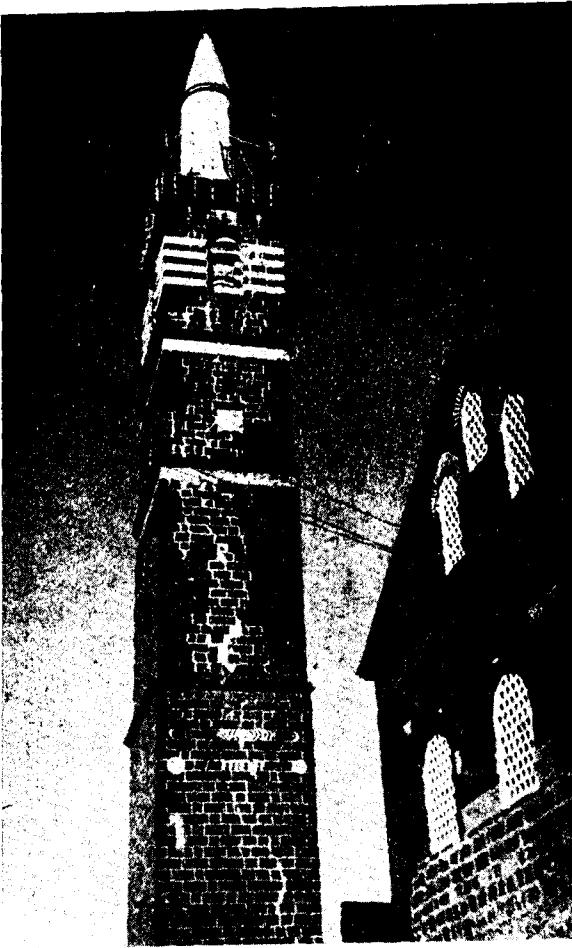
Res. 31 — Diyarbakır Ulu Camii avlu kısmı kuzey taraf revaklarından birinin inşâi ayak, başlık ve kemer özengileri

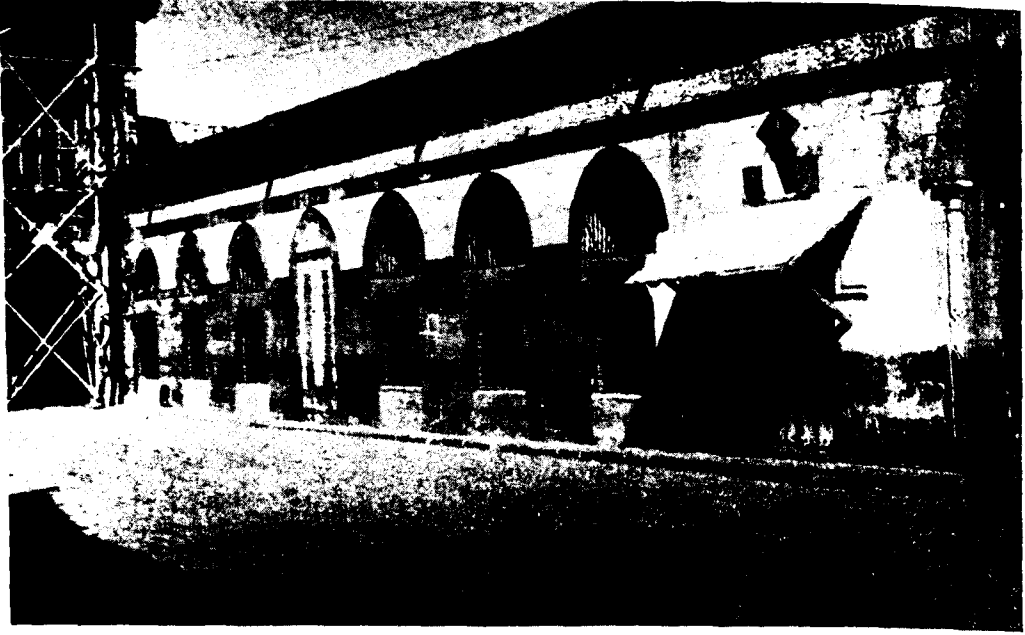
Res. 32 — Diyarbakır Ulu Camiinde orta sahnın 1874 tarihinde yapılan ahşap tavanı

Res. 33 — Diyarbakır Ulu Camii minaresinin doğu taraf yüzü

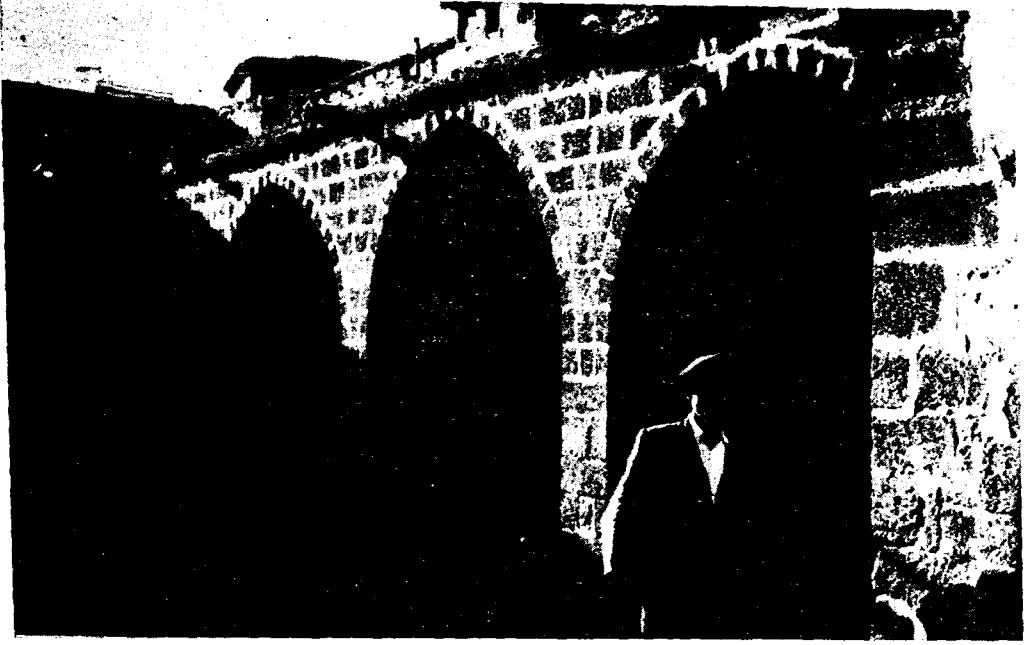
Res. 34 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumeinden, Şafiiler camii avlu yüzü.

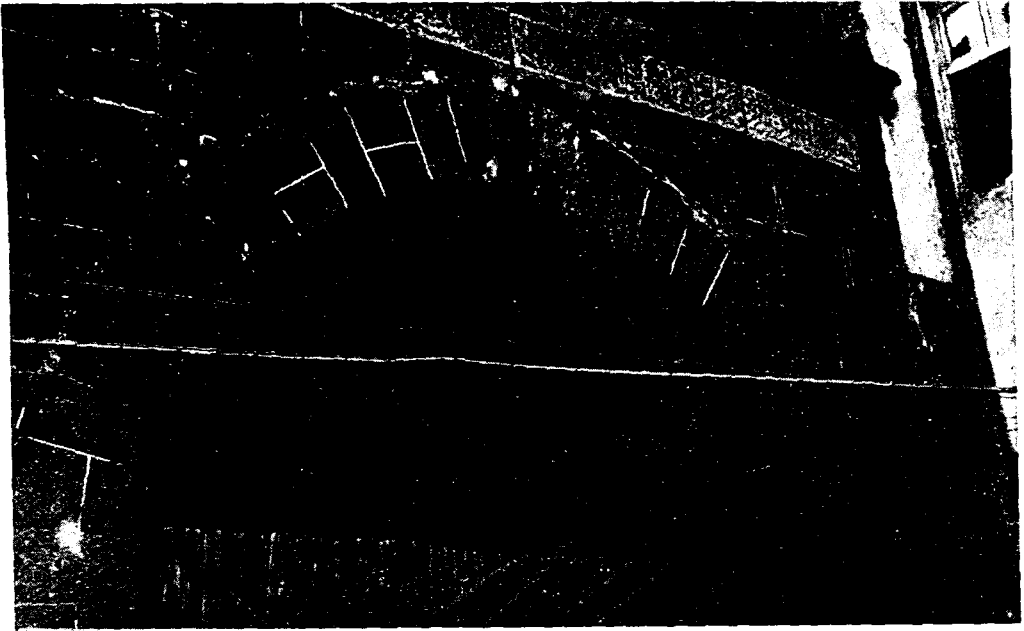
Res. 35 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden Şafiler Camii avlu yüzü

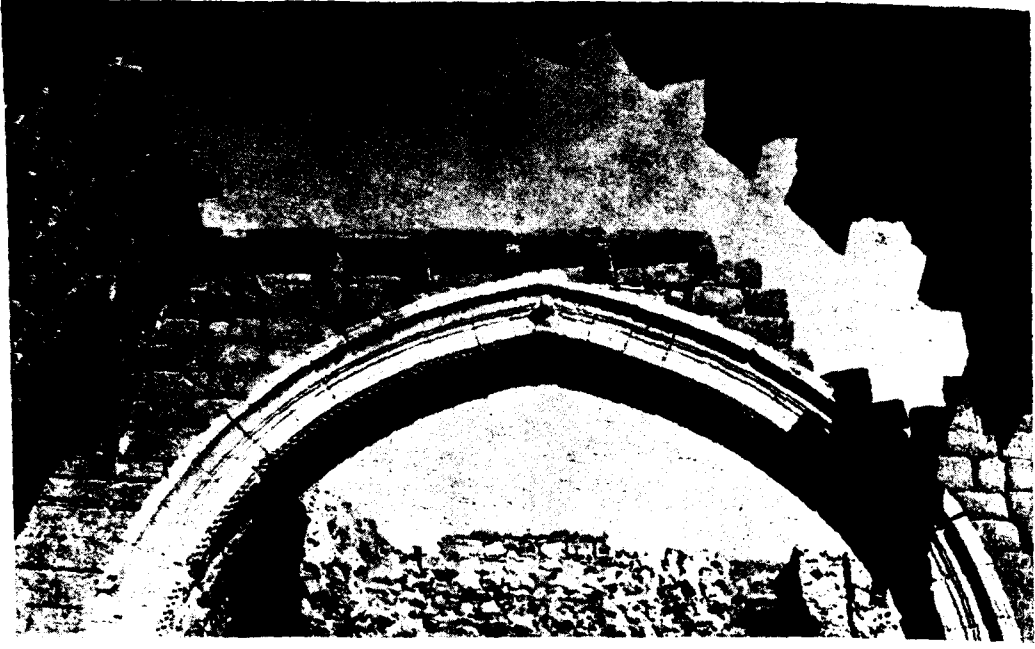
Res. 36 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden, abdestlik binası giriş kısmı

Res. 37 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden, abdestlik binası.

Res. 38 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden Mesudiye medresesi esas giriş kısmı eyvanı

Res. 39 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden Mesudiye medresesi baş eyvan kemeri

Res. 40 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden baş eyvan kemeri kuzey taraf özengisi

Res. 41 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden Mesudiye medresesi, baş eyvan kemeri güney tarafı özengisi

Res. 42 — Diyarbakır Ulu Camii
mimari manzumesinden, Mesudiye
medresesi baş eyvan kemerli

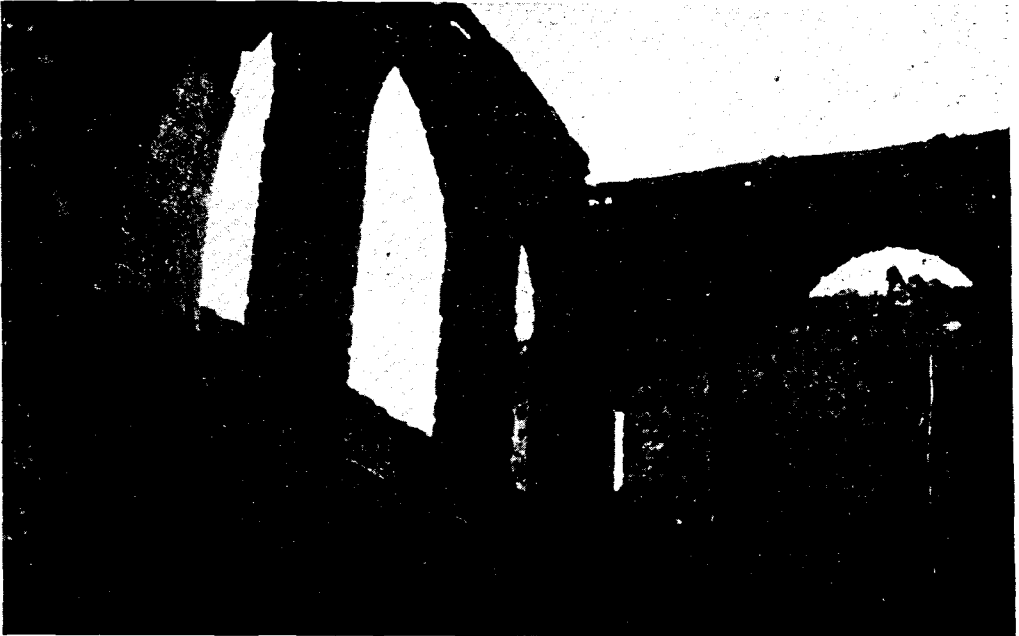
Res. 43 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden Mesudiye Medresesi baş eyvan ve üst kat kemerleri kuzey tarafı

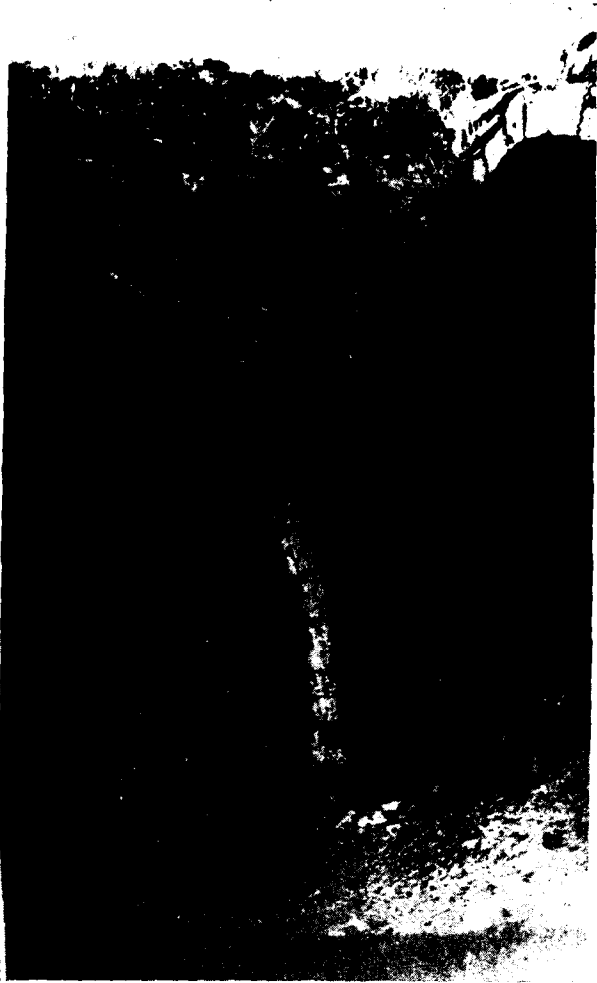
Res. 44 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesi Mesudiye Medresesi üst kat revakları

Res. 45 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden, Mesudiye Medresesi avlu kısmı alt ve üst kat kemerlerinin kuzey doğu köşesi

Res. 46 — Diyarbakır Ulu Camii mimari manzumesinden Mesudiye Medresesi, üst kat eyvan, revak kemerleri güney batı tarafı

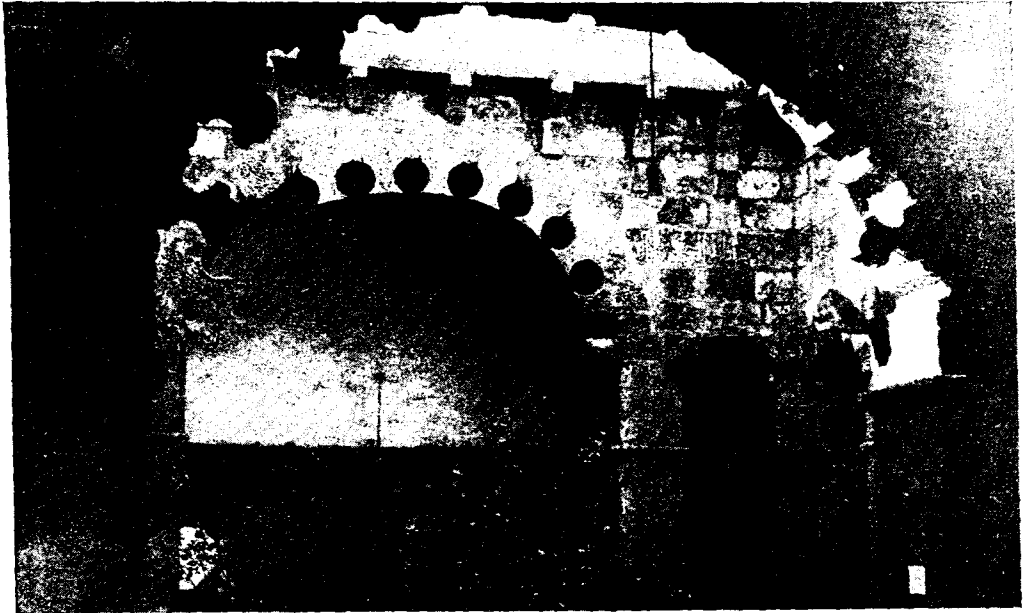
Res. 47 — Diyarbakir Ulu Camii minari
manzumesinden. *Mevdive Medrese-i İzzet-i İsmailiyye*

Res. 48 — Diyarbakir Ulu Camii minari
minare-i İzzet-i İsmailiyye.

Res. 49 — Diyarbakır Ulu Camii Mimari manzumesinden Zenciriye medresesi eyvan kemeri detayı

Res. 50 — Diyarbakır Ulu Camii Mimari manzumesinden, Zenciriye medresesi avlu kısmı eyvan kemerleri.

Res. 51 -- Diyarbakır Ulu Camii Mimari manzumesinden Zenciriye medresesi avlu kısmı revak kemerleri

Res. 52 — Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesinden Zenciriye Medresesi avlusu revakları